Республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 206 (15426) ◆ 1994 чылдын декабрь 14, среда ◆ Ат салган шагы 22 ◆ Садар өртээ 200 рубль.

Дээди Хуралда

ДИЛЕГНИ ХҮЛЭЭП АЛБААН

Эрткен пятницада бодун эрткен сессияга чүүү чугаалашканын дыңнадып көрээли. «Хой-пиитниң корум-чурумун болгаш башкарылганың чурумун хажытканы дээш административтиг харыысалга дугайында» ТР-ниң хоойлузунуң төлевилелин сайгарып чугаалашкан. Бо талазыбиле дыңнадыгны депутат М. М. Майдыр кылган. Хоойлу төлевилелин эдээн сайгарып чугаалашканының соонда, ону чедир ажылдап кылыры-биле конституция-эргехоойлу комитединче катап чоргускан.

Тыва Республиканың Конституциязынче өскерилгелер болгаш немелделер киирериниң чурумунуң дугайында айтырыгны Дээди Хуралдың конституция-эргехоойлу комитединиң даргазы Д. И. Кольчиков кылган. Ажыыбиле чугаалаарга, бо ындыгда амыр эвес, дыка нарын айтырыг болган. Конституцияга өскерилгелерни чүгле чоннуң референдумунга үндезилеп база оон аңгыда, ТР-ниң Президентизиниң болгаш Дээди Хуралының дугуруштунган саналдарынга үндезилеп турган, чүгле Улуг Хурал кылын болур. Ынчаарга бо талазы-биле кандыг чурум-дүрүм турун болуруул, дугуруштунган саналды кым баштай инициативазы-биле киирин болурул: Президент бе, Дээди Хурал бе, кажан ол саналды дугуруштунган деп саналарыл дээш, оон-даа өске мындыг, үүрмек ышкаш сагындырар-даа болза, чугула айтырыглар баш-биле үскүлежип келгеп таварылгада эңдерлиг кээр чүве бооп-тур. Бо талазы-биле тускай шиитпирни Дээди Хурал хүлээп алган.

«Арын-нүүрүүң болгаш шажын организацияларының хостуунуң дугайында» ТР-ниң хоойлу төлевилелин баштайгы номчулгазындан хүлээп алган. Бо төлевилел талазы-биле депутат В. А. Петренко дыңнадыг кылган. Ниитизи-биле ооң белеткеттингени багай эвес болган. Ынчангаш бо хоойлуну дараазында чүүл аайы-биле сайгарып турган хүлээп аптарының аргазы улуг.

Федерация Чөвүлелиниң Даргазы В. Ф. Шумейко парламентилерге сайгарып чугаалажы-биле кыйгырыгны чоргускан. Ооң көл утказы — үе-шагның шилчилгелиг, берге, нарын-биле катап-катап хөй соңгулдаларга алаагын турбазы-биле РФ-тин Федералдыг Хуралының (парламентизиниң) ажылдаар хуусаазын 4 чыл чедир узадып бээрин дилеп турар. В. Шумейконуң бо кыйгырыын тыва парламентарийлер деткивээн болгаш бүгү чүве. Конституция еазугаар болур ужурлуг деп санаанар. Дээди Хуралдың бодалы-биле алырга, россия парламентизиниң ажылдаар хуусаазы көрдүнгенин еазугаар — ийи чыл, ынчан кээрге үүнүп орар 95 чылдың декабрь 12-де россия парламентарийлерин база чаартыр ужурлуг.

Сессияга оон-даа өске янзы-бүрү айтырыгларны чугаалашкан. Дараазында сессия база келир неделядан бээр болур.

Надежда ЭРГЕП.

Чазактың селектор хуралындан

СООК КЫШ КЕЛДИ, ОДААР ЧҮҮЛ ЧЕТЧИР БЕ?

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак эрткен субботада республиканың кожууннарынче, одалга төптеринче болгаш чурттакчылыг суурларже одаар чүүл сөөртүлгезиниң талазы-биле селектор хуралын эрттирген. Аңаа чүк сөөртүр транспорт бүдүрүлгелериниң, хөмүрдаш разрезтериниң, одаар чүүл сайгарар черлериниң болгаш кожууннарның удуртукчулары киришкен.

Бо кыжын республиканың девискээринде улуг хар дүшкениниң чылдагаанындан, мал кыштаглаашкыны берге байдалдарда келген. Оон-биле чергелештир кожууннарны болгаш чылыдылга төптерин одаар чүүл-биле четчир хандырарының айтырыы парын байдалда туруп турар. Өвүр, Монгун-Тайга, Эрзин, Тес-Хем, Бай-Тайганың Кара-Хөл оруктарының байлалы база парын болуп турар.

Ак-Довуракты болгаш Чаа-Хөлдүң кичээндириглерин болдурбас, одаар чүүл-биле хандырылганы үзүктелдирбес дээш Президент, Республиканың Чазаа шак бүрү, хүн бүрү ажылдан турар.

Селектор хуралынга кожууннар төптеринче болгаш котельнаяларже одаар чүүлдү сөөртүрүнүң чурумунуң болгаш одаар чүүл сайгарар черлериниң база разрезтериниң ажылының чурумунуң, сөөртүлгени моон соңгаар канчаар чорударының дугайында айтырыгларны аңаа чугаалашкан.

«Каа-Хем» разрезинин директору С. ХРОМЕНКОВ: — Разрез бо хүннерде эртенден эгелээш кежээкиниң 20.00 шакка чедир чапсар чок ажылдан турар. Ынчаарга Кызыл хоорайның чылыг-энергия төвү кежээкиниң 17.00 шакка чедир ажылдаар. Хөмүрнү төлеп каан квитанциялар ёзугаар чүдүрүп чорудар. Аргалыг болза машина бүрүзүн долдур чүдүргеш чорударының хемчегларын ап турар бис. Ындыг-даа болза Чадаана участогунуң хөмүр складында бо хүнде курлавыр чок болуп турар. Ынчангаш аңаа хөмүрнү дарый курлавырлаары чугула. Чаа чылга чедир разрезтер дыштаныр хүн чок ажылдаар аңаар. Кызылдың чылыг-энергия төвүнче хөмүрнү 2 дугаар АТБ-ниң машиналары сөөртүп турар. А кожууннар болгаш ажылагыйлар боттарының машиналары-биле сөөртүп турар. Хөмүрнү алырда, төлээн квитанцияны болгаш шын-зылга бижиин (доверенность) көргүзер. Кожууннарже хөмүрнү Кызылдың болгаш чамдык кожууннарда автотранспорт бүдүрүлгелери сөөртүп турар.

Акша-төгерик төлелгелери чорбайн турарындан разрез бо хүнде 2 млрд. рубль ореліг болуп турар.

Чадаана участогунун ажылы база-ла ындыг: **эртен 8.00 шактан кежээ 20.00 шакка чедер. Чаа чылга чедир дыштанып хүн чок ажылдаар.**

Чурттакчы чон хөмүрнү кожууннарда одаар чүүл сайгарар төптерден садын алыр. Хөмүрнү сөөртүп алырда чүгле машина эвес, харын тракторларны, улуг эвес хемчээлдиг тележкаларны-даа, тергелерни, шанактыдаа ажыглаан болур.

С. НИКОНОВ, республиканың одаар чүүл сайгарар черинин удуртукчузу: — Хөмүр сөөртүп, курлавырлап алырының эки үезин эрттирген-дир бис. Чадаана участогундан школаларга, эмнелгелерге, уруглар албан черлеринге болгаш өске-даа организацияларга кандыгдаа транспорт-биле хөмүрнү сөөртүп ап болур. Кандыгдаа транспорт-биле!!! **Чадаана хоорайның одаар чүүл сайгарар черинде ону Елена Монгуш харылаан турар.** Айтырыгларны аңаа тургузуп болур. Складтың эргелекчизи ол. Ынчангаш хөмүр сөөртүп алыр дээн улус аңаа четкеш, хөмүрнү садын альр.

Республиканың одаар чүүл сайгарар черинде — экономика болгаш садыг талазыбиле директорнуң оралакчызы база сан-хөө килдизи ону харылаан турар. Телефоннары: 9-72-32 болгаш 2-63-20. Бюджетте турар организациялар, албан черлери боттарының агар саннарының талазы-биле сан-хөөнү хүнүнүң келгеш-даа билип ап болур. Юристер база бар.

Хөмүрнү алырының чуруму мындыг: чурттакчылыг суурларның машиналарынга төлеп каан квитанция үзүгаар бээр. Ол бээрде норма барымдаалаар аңаар. Ону карточкага демдеглээр. Ынчангаш кайы-даа школага, кайы-даа черниң араттарынга, организацияларга хөмүрнү садар аңаар бис. Ынчангаш база катап **9-72-32** телефонче долганар!

Ам 2 неделя хуусаа иштинде Мугур-Аксыныче 2000 тонна, Мөген-Бүренче 300-400 тонна, Кара-Хөлче 200-300 тонна, Өвүрже 5-6 мүң тонна, Сүт-Хөлче 4-5 мүң тонна, Эрзинче 5-6 мүң тонна, Самагалдайже 5-6 мүң тонна хөмүрнү дарый чүдүрүп чорудар херек.

С. С. ГРИГОРЬЕВ, ТР-ниң Үлетүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа сайыдының оралакчызы:

— Республиканың хоорайларынче болгаш кожууннарынче хөмүр сөөртүр ажылдарда хүн бүрү 80-120 машина чорун турар. Ол дээрге хүннүң-не 2 мүң тонна ажыг хөмүрнү хереглекчилерге чедирип турар-дыр. Транспортту оон хөйнү тып шыдавастыр бис. Улуг машиналар хөмүрнү кожууннарның одаар чүүл сайгарар төптеринге чедирер. Чүге дээрге хөмүрнү аңгы-аңгы адрестер аайы-биле сөөртүр дээрге ажылды дыка саадалын турар, хүнде 3 рейсти кылырының орнуна чүгле чангыс рейс кылын турар чижектер бар. Оон түнелинде кывар чүүл база хөйү-биле чарыгдаттынын турар. Ам оларның ажылын контрольга алыр. Хөмүрнү биче хемчээлдиг машиналарга, тракторларга, тележкаларга-даа сөөртүп алыр херек.

Бо хүннерде хөмүр разрезтеринде эзлчег бажын ажыг. Оон аңгыда, оруктарның байдалы парын, орук албанының улузу оруктарны экижидер дээш күш четчейн турар. КАИ-ниң ажылын ам-даа күштелдирер, оруктарга дежурныйлаашкынны доктаамал болдуруп, оруктранспорт озал-ондаан болдурбас херек.

Улуг машиналар хөмүрнү разрезтен алгаш, кожууннарның одаар чүүл сайгарар черлеринге болгаш чылыг төптеринге чедирер. «Каа-Хем» разрезиндеп бир хонукта 1200-1300, Чадаана участогундан — 800 хире тоннаны үндүр сөөртүп турар.

С. С. САНАА «Тыва авторук» каттыжышкынның удуртукчузу: — Бо чылын орукчуларның ажылы кончуг парын байдалда. Өвүрүүн, Монгун-Тайганың арттарында бистин улузувус доктаамал ажылдан турар. Ында Ак-Довуракты 3 дугаар оруксителге участогунуң ажылчыннары дежурныйлап турар. Саглы чоогунда Кыдыы-Халыын болгаш Ортаа-Халыын деп черлерде орукту экижидип тур бис. Ында солярканы чедирген, амдыызында четчир. Акша-төгерик-биле хандырылга бергеден тур, ам 4 ай дургузунда ажылчыннар шалыг албаан. Бай-Тайганың Кара-Хөл оруунда саза байдал берге. Ынчангаш эң берге участоктарывыс Кара-Хөл, Саглының Калчан-Арт болгаш Өвүр оруу.

С. И. ИЛЬЕНКОВ, Ак-Довурак хоорай чагыргазының даргазының оралакчызы: — Чылыг-биле хандырылгавыс ам-даа парын. Дөрт ай дургузунда 15 мүң тонна хөмүрнү сөөрткен. Ам ЧЭТ-те арткан хөмүр 7 мүң 300 тонна. Ол дээрге 3 котелдың 26 хонук дургузунда одаар чүүлү-дүр. Ам аргалыг болза, хүнде ортумаа-биле 220-230 тонна хөмүрнү сөөртүр болзувусса эки. Ак-Довуракты АТБ-зиндеп 12 машина хүн бүрү ажылдан тур. Акша-төгерик чедишпейн турар. Сөөлгү хүннерде хоорайның одаар чүүл сайгарар черинде чаңгыс-даа тонна хөмүр дүжүртүнмээн. Бо хүннерде 11 школага, 13 уруглар садтарынга хөмүр херек. Кызылдың 2 дугаар АТБ-зи хөмүр сөөртүр 4 машинаны чоруларын аазады. Газ 3 хонук чок. Хоорайның одаар чүүл конторазынга ам 4 мүң 500 тонна хөмүр херек. А чылыг-энергия төвүнче 4 мүң 700 тоннаны сөөртүр болза эки. Ужуру болза ЧЭТ-ке оон-даа хөй хөмүр херек-тир.

К. ООРЖАК, Өвүр кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы: — Бо неделяда 5 «КамАЗ» 58 тонна хөмүрнү экелди. Кожуунда бензин чок. Машина-транспорт турар. Араттар болгаш организациялар бергеден тур. Арт кырында оруктта дежурныйлаашкынны чорудуп тур бис. Оруктун байдалы чүгээр. Бензин чорудуптар болза ажырбас бис. Чон 150 тонна хөмүрүнү өртээн төлеп алган мөнөн турар. Бир эвес хүнде 3 «КамАЗ» ишти хөмүр кээн турар болза ажырбас. Бир «КамАЗ» ишти бензин чоруткан, ам-даа келбеди.

Ю. Д. ДОСКААР, Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы: — Мугур-Аксында 1058 тонна, Мөген-Бүренде — 240 тонна хөмүр дүжүртүнгеп. Ам-даа 2 мүң тонна херек. Хөмүрнү малчыннарга база үлеп тур бис. Дизельдиг станцияда 25 тонна солярка бар. 30 тонна бензиннг бис. Орук талазы-биле алырга, Калчан-Артка сай төгер болза эки. Халыыннарда булуктан тур.

А. О. КЕНДЕН, Сүт-Хөл кожуун чагыргазының даргазы: — 30 тонна хире бензин чугула херек. Кожуун куруглап турар. Чон хөй хөмүр өртээн төлеп каан. Ам 6 мүң 400 тонна хөмүрнү сөөртүрү чугула. Ону школаларга, эмнелгелерге, чурттакчыларга база үлээр бис. А ниитизи-биле алырга, 15 мүң тонна херек-тир. 8 тонна бензиннг бис. Солярка база эвээш. Мында хөмүр сөөртүп турар машиналар чаңгыс рейсти кылгаш чиде берди, каш хонганда база катап келди. Хөмүрнү Чадаанадан алырының орнунга чолаачылар ону Кызылдан эккеп турар-дыр. Ам хөмүр сөөртүрүнге 3 «КамАЗ» херек. Чылыг гаражтарывыс бар. Кыштаглаашкын парыыдан келди. Хар улуг, оруктчирик берге. Тараа-быдаа сөөртүнмейн тур, дузалажып көрүнер!

Удуртукчуларның бо чугаалаан сөстеринден алгаш көөрге, республикада одаар чүүл болгаш бензин, солярка сөөртүрүнүң айтырыы парын байдалда дээрзи билдингир-дир. Маңаа хамаарыштыр Ш Д. Ооржак хуралдың киржикчилеринге чамдык чүүлдерни саналдап, кылыр ужуруг ажылдарны тодаргайы-биле айыткан. Кыш кончуг соок болгаш парын эртер. Ындыг-даа болза Президентиниң болгаш Чазактың база тус чер чагыргаларының талазында улуг ажылдар кылдынып турар дээрзин ол айыткан. Бо хүннерде Ак-Довуракта болгаш Чаа-Хөлде котельнаялар ажылдан турар. Шагаан-Арыгның, Хову-Аксының болгаш Кызылдың чылыг төптеринче хөмүрнү удур сөөртүп турар. Ындыг-даа болза байдал парын.

Чүүү кылза экил? **Бирээде,** Кызылдың, Чаа-Хөлдүң, Шагаан-Арыгның, Ак-Довуракты, Хову-Аксының чылыг төптеринче хөмүр чүдүрерин оиза чугулалан көөр болгаш аңаа тускай эзлчегпи тургузар. Чурттакчылыг суурларга хөмүрнү «Каа-Хем» разрезиндеп болгаш Чадаанадан сөөртүр.

Ийиде, хөмүр-даш разрезтерипиң ажылдаар шагын 1,5—2 шак узадыр.

Үште, хөмүр чүдүрер черлерге транспорттуң хөй эзлчээн болдурбас талазыбиле дежурныйлаашкынларны организастап, КАИ-ниң контролдюп тургузар. **Республиканың АТБ-лериниң улуг чүүк сөөртүр машиналары хөмүрнү Ак-Довуракты, Чаа-Хөлдүң, Хову-Аксының болгаш Кызылдың чылыг-энергия төптеринче болгаш одаар чүүл сайгарар черлерже сөөртүр.** 2 неделя дургузунда 40 мүң тонна хөмүрнү дарый казып үндүрер болгаш хереглекчилерже чорударын организастаар. Хөмүр сөөртүрүнге трактор күжүн калбаа-биле ажыглаар. **Төөп-Хемчик кожуунуң болгаш Чаа-Хөлдүң Ак-Туругже хөмүр сөөртүрүн тракторларбиле чорудар,** тележкаларны ажыглаар. Ол дээрге бирги эзлчегде бензин камналгазы-дыр. Өвүрже, Тес-Хемче, Мөңгүн-Тайгаже болгаш Сүт-Хөлче хөмүр сөөртүрүнге карбюраторлуг транспортту хаара тудар.

Дөртте, хөмүр-даш разрезтеринге республиканың бүгү автотранспорт бүдүрүлгелериниң начальниктериниң **дежурныйлаашкынын организастаар.** Дежурныйлаашкынны шыңгыы контрольга алыр.

Нарын-берге байдалды ажыглап алгаш, чамдык транспорт организациялары, чолаачылар чонну мөлчүп, боттарынга хөй акша-төгерик ажылдан алырының кажарлаашкынын болдуруп турар. Ындыг удуртукчуларны болгаш чолаачыларны ИХЯ-ның шугуму-биле илереткеш, хемчээн алыр. Эрзинде Нарын суурже бичии машина ишти хөмүрнү 4 хонук дургузунда чоруттаан.

Беште, кайы кожуунче, кайы суурже база кайы чылыг төвүнче каш тонна хөмүрнү чоруткананың дугайында **дыңнадыгларны Чазакка хүн бүрү киирер.** Хөмүр сөөртүрүнүң талазыбиле кожууннар удуртукчуларының оруктарга дежурныйлаашкынын чорудар.

Алдыда, Тывага келген бензинни Моолче киирерин болдурбас. Республикага келген бүгү бензин чүгле оон эргезинге кирер ужуруг.

Чедиде, мал кыштаглаашкыны парыыдан келгени-биле холбаштыр көдээде малчыннарга тус черниң чагырга органнарының, организацияларының талазындан шеф ажылын чорудар. **Малчыннарга чүгле эки шыпарлыг хөмүрнү бээр. Оон аңгыда, ыныты белеткеп, көржек одаарын организастаар.**

Сеете, кышкы үеде кожууннарже болгаш ЧЭТ-ткеже **эң хөй хөмүр болгаш одаар чүүл сөөрткен чолаачыларны, орук ажылчыннарын, энергетиктерин болгаш өске-даа эки ажылдаанларны шаңнап-мактаарының аргаларын көөр.**

Шыңгыы түнелдиг орук озал-ондаа болган таварылгаларда бурааулуг кижилерни, удуртукчуларны илереткеш, ону Чазак деңнелинге чедир сайгарып чугаалажыр.

Селектор хуралының түнелинде Ш. Д. Ооржак аңаа киришкен бүгү удуртукчуларга, харыысалгалыг ажылдакчыларга парын кыш-биле холбаштыр быжыг турштуг, кызымак ажылдаарын даандырган.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧЕЧЕН РЕСПУБЛИКАДА БАЙДАЛ

Москва, декабрь 13. (РосИТА—СЧТА). Чечен Республиканың найысылалы Грозный хоорайга эрткен дүне улуг өскерлиишкиннер болбаан. РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизиниң дыңнатканындан алырга, ында чеде берген шериг авиациязы дүнекинин 2 шак 10 минутадан эгелээш 4 шакка чедир хоорайны долгандыр ужудуп, ону чырык ракеталары-биле чырыдып тура хоигаан. Чечняның камгалал күштери ол самолёттарны зениттер-биле боолагылаан.

Оон мурнунда дүне Долинский суурнун чанында РФ-тин Иштики херектер министерствозунуң кезектери-биле Чечен Республиканың шериг кезектериниң араазында күштүг демисел болган. Аңаа куяк машиналардан аңгыда, аар артиллерия база киришкен. Ийи таланың кайызындан-даа өлүм-чидим болган. Ында чеде берген шериг кезектери Грозный хоорайдан 25-30 километр черлерде турар.

УРАН ЧҮҮЛДҮҢ ШЫГЖАМЫРЫ

НОВОСИБИРСК. Эрткен сезонда археологтар Амурнуң Амур Сучу ортулуктан уран чүүлдүң эртем талазыбиле ховар дээн шыгжамырын казып тыпканнар. Бо тураскаал чаа эраның 2-3 үүс чылдарынга хамааржыр деп санаан турар. Чер иштинден казып тыпкан кижи чурттап турган оран-савадан тывылган хереэжен кижиниң скульптурлуг дүрзүлели ооң оожум, чылыг чымчак аян-шинчизин айтып турар. Дойдан тулуп кылган портрет чүүү чугаалаан турарыл дээрге, шөйбексимээр, төгерик арыныг, чиге кирбиктерлиг, чараш шырайлыг хереэжен кижиниң оорхевирлериниң ында көргүскен. Бурунгу уран чүүлдүң дүрзүхевирлериниң аразындан хереэжен кижиниң скульптуразы, тюленьниң дүрзүлели улустуң кичээнгейин хаара туткан. Чер иштинің чуртталга черинің шалазындан хоюглан каан даш чонар шүүче, чүве одуруп, доораар херектелдер, ча-согун, кызыткыыштар, чер үттээр херектелдер, даштан болган керамикадан кылган каастадалдар тывылган.

Неделя сапында үнер «Неделя в Сибири» журнал Россияның Эртемнер академиязының археология болган этнография институдунуң Сибирь салбырының шинчилелдериниң түнелдериниң дугайында эртем отчедун парлаан. Сучу ортулук Ыраккы Чөөн чүктүң эрткен үеэниң дугайында дыка-ла хөй билдинмес чүүлдерни шыгжан алган чыдар деп эртемденнер санап турар.

(РосИТА-СЧТА).

● Реплика ●

СОЛУН ӨРТЭЭН КИЖИ КАЙГААР

Школачы чылдарымдан эгелеп, бо назы иштинде солун, сеткүүлдерден чарылбайн келдим. Дайынның кадыгберге чылдарында безин араттар, акша-төгерин эвээш-даа бол, солуннарны чагыдып ап, сонуурган помчун чордулар. Ам мырыңай тоол-домак болду. «Комсомольская правда», «Аргументы и факты» солуннарны ажок помчуур, чылдың чагыдыг аар кижи мен. Ам хөөнүм калын кагды. Үшүдүрүм. үй-балай чүвелер бижээш турупкан. Чүү-даа болза, ой-чижектиг болбас ийикпе. Эрткен күзүн Үстүү-Урга дөрт кижи чиде берген. Оларны бүгү тыва чонга шамнаарга канчар тааржырыл? Адыг-хайыракан-даа алгаш барды ыйнаан. Бурган өршээзин! Кандыг халап турбас боор. Ынчал черле болбас чүве-дир ийин. Оон ынай бистин тыва солуннарывыс база-ла уг чок апаргылаар. Өртекүнези база шакчок. Көрүнер даан. республиканың эң хоочун солуннарының бирээзи «Тыванын эныяктарын»! Чартык чылда чагыдарга 22 мүң рубль-дир. Неделяда дын чаңгыс катап үнер. Аныяктарны хей-аът киирриптер огулуг материалдары база чок. Авторлары каш-ла кижи, ынының сөглээргe, ол-ла солуннуң ажылдакчылары. «Шын» солунну ап кораэлинер. Неделяда беш катап үнер хирезинде чартык чылда чагыдылгазының өртээ 16 мүң рубль. Бижип турар авторларының көвейин. Кончуг бөдүүн болгаш амыдыралчы айтырыгларны көдүрген боор-дур. Улуг солуннардан үлегер-чижек ап, топтуг-томаанныг болза! Оон ынай бичии республикавыста янзы-бүрү солуннар көвүдээн. Мырынай чаа «Хем-Белдири» деп солун база тыптын келген. Дыннаарымга оон редактору С. Д. Монгал болду ышкаш. Хожула деп-даа каар-ла кижи болгай. Солуннарын шыпарынче сагыш салгаш. санын эвээжедип. чагыдылга өртээн чиигедир болза деп бодалдыг мен.

Суур-оол ОНДАР.
Шагаан-Арыг хоорайда күш-ажылдың хоочуну.

Рынок болгаш экономика

АКША АЖЫЛДААРЫНЫҢ АРГАЗЫ

Тыва черниң элээн улуг девискээринге кылымал чаа далай 80 чылдарның төнчүзүнде чаттыла берген. Саян-Шушенск деп адаар ол далайда үүл-бүрү балыкла хөй. Ынчалза-даа ол балыктар кижилерниң аъш-чемиинге ажыглаттынмас, чүге дээрге шаг-шаандан бээр билдинмес аарыглардан өлүп турган кижилерниң хөөрү, мал-маганың сеги чаа далайның дүвүнде барганы, ынчыдаан ыяш, янзы-бүрү үнүштерден үк далайда чурттаан балык аймаа база билдинмес аарыглыг болганындан, балык чиген кижилерниң база аарын болуру билдинген. Шак ындыг аарыг балыктың саны өзүп, чылдан чылче улам өзүп көвүдеп турар. Ынчангаш ажыы чок балыкты узуткан доскаш. Тываның болгаш өскедаа черниң сугларының кадык балыын манаа эккеп өстүрерин кым күзевес боор.

Ажыы чок, аъш-чемге ажыглаттынмас балыкты чок кылып узуткавышаан хей акша-төгерикти боттарынга ажылдан ап болгу дөн ажыл-агыйларга далай эриинде турар Улуг-Хем болгаш Чаа-Хөл кожууннарның хереглекчилер пинтилелдери, коллективтиг болгаш арат ажыл-агыйлар, өске-даа бараан бүдүрүкчүлери хамааржып болур.

Адаанывыс бараан бүдүрүкчүлери чаа далай эриинде бичии фермалар турган каш, аңаа мөңгүннелчек кара дилгини азырап өстүрер болза, чаңгыс фермадаанда чылда ортумаа-биле 20-30 млн. рубльдің арыг орулгазын ажылдан ап болур. Чаңгыс дилги кежип садар эң чиик өртээ 100 мүң рубль дээш санаарга, ындыг болур.

Бо чүүлдүң автору Тожу кожуунга үжен ажыг чыл бурунгаар ажылдан турган, ында «Совет Тыва» колхозтуң мөңгүннелчек кара дилгилериниң өстүрүкчүзү К. Т. Лопсанның чүгле ийи ажылчынныг звенозунуң ажылынын дуржулгазын сонуургаар аргалыг болган.

1954-1959 чылдарда ол звено декабрь айда дилги кештерин белеткел конторазынга дужаап каарга, кожуунуң күрүнеге өлүк дужаарының чыл планы декабрьда бүрүн күүсеттинге бээр турган. Ынчангаш Москвада Бүгү-эвилелдің делгелгезинге чылдың-на киржип, шаңнадыр турган.

Колхозчу Кол Торлукович Лопсаңның дилги өстүрериниң дуржулгазын бижип алган саазыннарым эрги ном аразында ам-даа бар. Оон байлак дуржулгазын сагыыр болза, дилги азырап өстүрери дыка-ла берге эвес болгаш кайда-даа чаңгыс аай хевирлиг. **Бирээде,** декабрь айның 21-деп январь айның ортан үезинге чедир шилип арттырып алган дилгилерни эдержилгеге белеткеп, эки чемгерер, **ийиде,** дилгилериниң эдержилге үези январь айның ортузундан эгелээш, март айны төндүр үргүлчүлээр. Ол-ла үеде дилгилериниң 3-5 хонуктан киргиннээри чаңгыс эвес удаа катаатаар. **Үште,** кыс дилгиниң боос үези 50-55 хонук үргүлчүлээр. Оларның төрээн эниктерин апрель-май айларда хүлээп алыр. **Дөртте,** кыс дилгинин эник төрээш, суду дужер үези 15-20 хонукта үргүлчүлээр. Иезинден хары үеде төрүттүнген 4-6 чаш эниктериниң ийи караа, ийи кулаа мөңгаш болур. Эниктериниң карак, кулаа 15 хонгаш ажыттынар болгаш дилги эмиглериниң уураа сүт апаар. **Беште,** төрүттүнген чаш эниктерни иезин-биле каны колдуунда июнь-июль айларда 50-60 хонукта ажаар. Иезинден чарган эниктерни оларның тускай кажаажыктарынга (клеткаларынга) чемгерип ажаар.

Дилгилериниң дүгү четчи бээрге, декабрь айда соккаш, чаагай чараш кештерин кончуг камныг союн алыр. 10 ай пазылыг кыс дилгини эдержилгеге киргеш, дээрелеп шилип алган эр дилгини аскыр кылдыр арттырыгаш, төрүүр болгаш аскыр дилгилерден өскелериниң чараш, чаагай кежин алыр. Арттырып алган дилгини ажыглаарының хуусаазы 9-10 чыл. а оод чогуур деңзини 5-6 килограмм болур.

Дилгижилериниң эң парын ажылы дилгилериниң бижиндаңзызын хүн бүрүде ак сеткилдиг, клеткалар аайы-биле чорудуп, оларның төрээн болгаш төрүттүнген ай, хүнүп, чиген чемин, деңзизин болгаш өске-даа медээни тодаргай айтын демдеглээри болур.

Дилгиниң азыралы, ылаңгын чиир аъш-чеми ээт, балык (балыктыгда ээт хереглээри албан эвес), 30 хуузу тараа кудуруу, 10 хуузу сүт (колдуунда иезинин), оон өскези ногаа, өөтсиген болгаш балык үзү.

Песец деп араатан аңны өстүрери дилги-биле бир дөмей. Ынчалза-даа песецтиң боос чоруур үези 75-80 хонук, дилги дег 50-55 хонук эвес. Оон ыңай белен болгаш халас чемниг далай кыдыыпга тускай кажаажыгаштарга өстүрүп болгу дег үнелиг аң киш боор-дур

Бөгүнгү Тывада азырал малдарның сес чүзүү бар: хой, өшкү, ишек, чылгы, сарлык, тева, иви болгаш хаван. Мурнундагы тос чүзүнүң бирээзи — азырал сыын өскээр кажыртүүле берген, а ытты малга санаар эвес. Ынчан кээрде, «Тос-ла чүзүн малымайны, доруктурза тодар-ла мен» деп ыдыктыг ырывысты улам чоргаар күүседир төлээде, малывыстың тоску чүзүү кылдыр база бир азырал аңны бистиң республикага өстүрери күзенчиг болгаш чоргааранчыг болур.

Азыраан эгелээр дилгилер садын алыр акша-мөңгүн бисте берге, чок болганда, Тывада бар, а өске черлерде чок пөш тооруу, чыжыргана азы өске кандыг-бир солун бараан-биле хөй дилгини оларның бар черинден орнап ап болгу дег. Бо талазы-биле чогуур керээлерни чарын аар, идегелдиг төлээлерни Салехард, Тура, Ханты-Мансийск хоорайларже дорт аъткарып чорудары черле артык эвес хире. Дилгилерни эккээриниң мурнунда клеткаларны, хемелерни, четкилерни белеткевишаан. Кызылда дилги фермазынга херек кадрларны өөредип ап болур.

Дилгилерни мынчаар халас чыгыы балык эъдя-биле азыраан өстүрер болза, үнелиг кештің бот-үнези чиик, орулгазы бедик болур ужуруг.

Сандый БАДАА.
Экономика албанының хоочуну.

Чаа-Хөл суур.

БОЙДУС БОЛГАШ ЧАҢЧЫЛ-САГЫЛГАЛАРЫВЫС

— Чаа чылдың байырлалынга чедир санныг хонуктар арты. Ам чеже-чеже чаш шивижигештер кыргый шаптыныр, амыдыдан чарлыр ирги?

— Харын аан, ол дугайын бодаптарга, чүрек аарычыг херек-ле болгай. Оода бо садыг-магазиннерге кылымал шивижигештерден арбыдады садар чүве ирги бе?

(Ийи кижиниң чугаазындан).

Ийи чыл бурунгаар болуп эрткен Тыва Республиканың ынчангы Дээди Совединиң эвелгиг сески сессиязындан «Долгандыр турар бойдус хүрээлелдиң камгалалының дугайында» Хоойлуну хүлээп алган. Ону чоп болур-чогуурубиле деткээн. Оон аңгыда база бир эки аайлыг чугула документ —«Арга-арыг дугайында» тускай Хоойлу база хүлээп алдынган.

Ийет, арга-арыг, ооң камгалалы Төрээн черниң бойдус-хүрээлелдиң сагыш-сүзүн, чоруур сарыылдыг кижи бүрүзүн онза дүвүредип турар айтырыг бо деп болаар мен. Амгы үеде тургустувун турар бүгү-ле экологтуг айтырыгларның иштинден чогумна арга-арыг айтырыы бирги черге, ооң төвүнге турар ужурлуг деп билип турар мен. Чүге дээрге арга-арыг чүгле Тыва черниң байлаа эвес, а ооң амы-тыны, ооң-биле кады бүгү чер бөмбүрээнин тыпар тыныжы, өкпе-чүрээ болгай. Ол кезээдө ындыг турган болгаш ынчаар артар-даа.

А бир эвес бо айтырыгны бис ам-даа баларгай, ам-даа черже чавызады, ботче чоокшулады көрүп, харын-даа чонувустуң чаңчыл-сагылгаларынга дүүштүр, аная хамаарыштыр алыр болзувусса, тыва чер, тыва чурт ийи дакпыр когаралга таваржып турар. Чүге дээрге бир талазында, тыва чоннуң дыка хөй сүзүглелдери долгандыр турар бойдус хүрээлел-биле шуут тудуш холбаалыг чүве, төлээде, бойдустуң когаралы, ооң үрелиишкини чоннуң чаңчыл-сагылгаларынга база ар салдарлыг. Харын-даа чонувустуң ада-өгбелериниң ужурлары тоон, эскерип, хүндүлеп көөрүндөн аңгыда, сагын барымдаалаарынче эде сурган көрээлинер. Кады-кожа чурттап чоруур орус болгаш оске-даа омак-сөөк чоннарывысты тыва улустуң чаңчылта таваржып турары ол. Ийет, арга-арыг дугаында, долгандыр турар хүрээлел-бойдус камгалалының дугайында хоойлуларын хүлээп алдынган. Ынчалза-даа Хоойлуну хүлээп алыры бир аңгы, ону күүседири база бир аңгы дээрзин кижи бүрүзү утпаза чогуур. Бо Хоойлу бойдус хүрээлелдиң келгей хоозуралга таваржып турар бо үезинде чоннга кончуг-ла чоок хоойлу. Ынчангаш ону амыдыралга боттандырарда, ол бүгүнү харыылап турар чоруур черлер чоп бо айтырыгны кайчаар билип, кандыг туруштан көрүп турарын, шаг-шаандан төрээн бойдуун кайчаар хумагалап келгенин үндезин болдуруп алгаш, чонбиле бар баг боон, бир демниг ажылдаар болза, улам дээштиг болур ийик. Бо айтырыгны чоннуң чаңчыл-сагылгаларындан хоора көрүп болбас ужурлуг бис.

Чогум-na ынчангаш, ам моон соңгаар «Арга-арыг дугайында» Хоойлуну боттандырарда чонувустуң ада-төөгүден чаңчылдарын мурнувуска тудуп, хойнувустан ыратпас ужурлуг бис. Бо хүннерде тыва чонувустуң ыдыкшыды көрүп чорааны, дыка үр үениң иштинде хоруттургап чаңчылдары катап эгиттинип турарын көрүп тур бис. Ынчалза-даа ук чаңчылдар кижилериниң сеткилдериндө ам-даа четче оттуруулмаан, ам-даа турумчуп быжыкпайн турар. Ынчангаш харын, барган чүве баар эвес, эмин эрттир «амгыжыраан», «хоорайжыраан», «атеисчээн» чонувусту төрээн угу-дөзүнче чоокшуладып, аныяк салгалвысты ада-өгбелериниң ужурларын тоон, эскерип, хүндүлеп көөрүндөн аңгыда, сагын барымдаалаарынче эде сурган көрээлинер. Кады-кожа чурттап чоруур орус болгаш оске-даа омак-сөөк чоннарывысты тыва улустуң чаңчылсагылгалары, ыдыктары, ужурлары мындыг ооор чүве деп айтып, өөредип, үндезин чоннуң, тус черниң шаг-тоогуден өөлериниң чаңчыл-ёзулалдарын сагываза-даа, хүндүлээр, тоон көөр ужурлуг силер дээрзинге чаңчыктырааллар.

Тыва чоп бойдус сүзүглелдиг, төрээн бойдузу-биле хиник-тулуш чоп, ооң эң эге чүдүлге-сүзүглели-даа бойдус-биле холбашкан. Ол ужур сүзүгаар тывалар мөнге болган үештерин «тос аржаанга» кыар санап, бойдузунуң амыдыралы чанар аржаан сугларының үнгей достерин, онзаган черлерин «тос ыдыктар» кылдыр доктаадып, дагын сүзүглел чораанар. Бир эвес ынчаар алыр болза, артыш, шаанак, пөш, шивидаа «9 аржаанга» кыар санаттынар ыдык үнүштер. Оларның иштинден артыш, шаанакты тыва кижи өйлей чыын ап, өөнге шыгжан чоруур, а шиви, пөшке кажанда-даа дегбес чораан. Ындыг турбуже, эн-не когаралга таваржып турар үнүш шиви болдур эвеспе. Тоолчургу чугаадан алырга, Бурган башкының «мөнге аржаанының» дамдызы дүшкен эм-дом боттынарлыг, мөнге погаан үнүжүвүс бо-ла болгай. Ону орус чоп Чаа чыл байырлалында чүс-чүзү, муң-муңу-биле узуткан турар. Өске чоннуң ёзузун өттүнген тывалар база «чаа ужурну» олардан дора эвес сагын турарлар. «Шивижигеш» деп ырның адаа-биле чаш ыыштын, чаш өөмнүн амызын үзүп, чаш ажы-төлүнге одура шаан эккен берип, дерип-каастап берип турарлар. А бистин ада-өгбелеривис «чаш-ла ыяш кеспе-кеспе, саглаңнады кеспе-кеспе» дижип ырлажып, хол чедип кезер хамаанчок, базып-кырдап, балыглап сып-даа чорбааннар. А кажан аргажоктуң кырындан хеергээр ужур таварышканда, чаш шиви хамаанчок, кырган дыттыы, чодур теректи безин «кезер дээш кеспедим, хеергээш кестим, кескен черден кезек ыяш өлөр болзуп» деп чанныр, чалбарып туруп кезин аар чаагай чаңчылдыг-ла болгай бис.

Ийет, бойдуска хамаарыштыр орус, тыва ийи чоннуң чаңчыл-сагылгазы каржып турар таварылгалар эвээш эвес. Орус улустуң бойдуска хамаарышкан чамдык чаңчылдарын кижи шуут кайгай бээр. Ооң бирээзин азы чаа чылда шиви каастаар ёзулал ужуп арга-арыгны кыргынхыдын турарын үстүнде чугааладывыс. Ийиде, катчимис-даа чыырда, чаңгыс хүннүң олча-ажыын бодап, демир шүүр-биле «комбайнап» каантарга, чогум-na чемиштиг будуктары сыйлын үрелгениден, дараазында чылын чартык кезин чимис бербес, кажан катап база шүүрээн соонда, ооң-биле болганы ол—үгле ходугур уннары артын каар. Үште, «Апай-хаак улуг хүнү» азы «Вербное воскресенье» деп хүнде орус хеергээн чоп бодал-боодал чиирбейлерни үзе соп, бажыңнарынче дажыглап турарлар. А чечектерге хамаарыштыр чугаалаан-даа херээ чок—олар хөөкүйлерни болур-болбас чүве ужун бола чулган-туткан турар: аалчылар-даа уткуурда, бажын иштн шимээрде, куда дүжүргенде, төрүттүнген хүнде дээшле баар. Харааданчыг чүве чүл дээрге, каш хонган соонда демги шивижигеш-даа, чаа частын орган анай-хаакдаа, черин каастап чыткан өң-баазын чечектер-даа шуптту дашкаар үндүр октаттына бээр. Олар ам чүү-даа эвес, анаа-ла бок-кузурум болганпары ол. Тус черниң үндезин чурттакчызы, оон эвээн мен деп санап чоруур кижиге шуут таарышпас, ону кайгадып-харады бээр үүлгедиглериниң бирээзи бо. Төрээн бойдузунга ынак кижиге дуу бир көкүмел кижилериниң хамаарылгазы шак мындыг боорга, аная аарышкылыг, харааданчыг болбастың аргазы чок.

Мында бистиң билишпейн турарывыстың бир илерээшкини —Тывага он-оп чылдарда чурттап, харын-даа ону төрээн чуртсуна берген орус хамаатыларның талазында безин мынчага дээр тыва чоннуң бойдуска хамаарыштыр чаңчыл-сагылгаларын орта билбес болгаш ооң ужурундан үндезин чоннуң бурунгу ужурларын хүндүлеп, тоон көрбейн турарында. Ынчан кээрде орус омак-сөөк: үг браконьер - төтчеглекчилериниң хоралакчы үүлгедиглерин иштн орус чурттакчы чонга шамнай бээр чоруктар оон база үнүп турар. Ынчангаш браконьерлерге удур демисел Тывада орус болган үндезин чурттакчыларның дем каттыштырын, чаңгыс аай хеделир бүгү-иштн херээ болур ужурлуг. Оон башка чогум-na бойдус камгалалының үндезининге ийи чоннуң бот-боттарын билишпес чоруу ол-бо дижиринге чедирип, төрүлдээ, маргылдаа-даа бүдүү хөрлээлеп үнзе хеннү. Оон орнунга ажык-чарлыг боон, силерниң ындыг-дыр, а бистиинде мындыг, силерниң ёзу-чаңчылыларда орап-бойдусче көрүжүцер бир аңгы боон, бистиң чаңчыл-ёзулалдарывыс - биле каржып турар, дүүшпес черлери база бар, дүгжүрлери база бар, ынчалза-даа ботботтарывысты билчир ужурлуг бис деп сеткил-кара чокка ажык чугааже киргени дээре. Оон башка орус дылга чугаалаар төтчеглекчи, тывыкчыларның кат-чимисти камхайыра чокка төтчеглеп турары, холу четкен чер санай аал коданы хире девискээрден артын-шаанактың чилин турары-даа, оон туржук, арга-арыгның өлчыгын өйлээр чиңгисти безин шак ындыг төтчеглекчилер чер-чери-биле соя соп, эм-таң үнүштерни дазылдамыры-биле тура соп, чечурттуң ээлери болур бистиң боттарывыска-ла каш дакпыр аар ортектерге садын-саарын турары чажыт эвес-ле болгай. Арга-арыывыстың байлаа чижеҢ кижилериниң холунче ынчаар кирип, Саян артынче шууттунун турар. Арга-арыг камгалалының дугайында хүлээп алган Хоойлуга тыва чоннуң чаңчыл-сагылгаларында ыдыктыг, дагылгалыг черлерин — аржаан суглар баштарын, үстүнде адаанывыс үнүштерден аңгыда, хамыяш, тел-ыяш, бай-ыяштыг черлерни адап-санап туруп, күрүнө камгалалынга ап, хоойлужудары эргежок чугула апарган.

Чүлдүм ЧАП.

Эмчи ажылдакчыларынга сөс

Психиатр

БОДАНДЫРЫП КЕЛИР АЙТЫРЫГ

Эртем-билиимниң ажылымның аайы-биле арага аарыындан аараан, ооң түңнелинде харыысалгазын, угаан-медерелин чидирген кижилерни хүннүң-не көрүп турар болган араганың хоразының дугайын чаңгыс эвес удаа чугаалап келген мен. Чүгле бистер, эмчилер эвес, ол талазы-биле помчукчулар солунга бижээн үүлдеринге база сагындырып, сүмелеп, сойгалап турарын солуннуп помчукчулары билир болгай. Кичээнгейге адыр болза дыка эки, амыдыралчы угаадыглыг үүлдер парлаттынын турардыр. Ындыг турбуже, кижилериң арагага сундулуу, ону ижери капчап барганыл аан, кедерел барган-дыр. Ооң түңнелинде кандыг коргунчуг үүлдер боон турарын көрүп турар болгай бис. Ооң түңнелинде болган кем-херек үүлгедиишкиннери, кижиниң амы-тынынга чедер чоруктар бо-ла болган боор-дур. Ону ижип алгаш, албыстап турары ол-дур, мен бо таварылгада албыстап деп сөстү ажыглаарындан дадагалзавас мен. Херек кырында ындыг-ла болгай. Төрүттүнген уруглардың угаан-медерелинин сула, кошкак боон турары база-ла араганың хайы. Өлүм-чидим, карак чажы, чаш уруглардың оскүссүрээри, хайгаарал чок артары база-ла ооң-биле холбашкан. Бистиң чугаалап, тайылбырлап турар үүлдеривис кижилерге четсип, улус оон түңнел үндүрзүн дээш кызын турар бис.

Мен бо удаада маңаа дараазында үүлдү чугаалап көрейн. Бистиң республиканың Өөредилге яамызының баазазында консультация чери ажылдап турар. Ында кылын турар ажылының аайы-биле тускай белеткел арткан башкылар ажылдап турар. Оларны дефектолог азы психолог башкылар дээр. Ону бөдүүнчүдүп, тыва дылга тайылбырлаар чүве болза, дудуу, солуу кижилер-биле ажылдаар дээн уткалыг кылдыр чугаалаар апаар. Ол комиссияга өөредилгези кошкак, ниити оплиг школазының программаазын шиңгээдип ап күш четпейн турар, сайзыралы кошкак оолдар, уругларны киирип турар. Өөреникчи комиссияны класс башкызы, ада-иези-биле кады эртип турар. Соолгу болуп эрткен комиссияга Сүт-Хол кожуунуң школаларындан 44 өөреникчини киирип, сайгарын корген, оларның аразындан 26 уругуңу угаан-сарыыл, медерел деннели куду деп түңнелге комиссия келген. Уругларга хамаарыштыр ындыг түңнелди үндүрүп тура, кончуг кичээнгейлиг болуру чугаажок чугула, ынчангаш мен эмчи кижи болганымда, оларның ада-иезибиле ажыт-чажыт чокка чугаалажып кээримге, чамдык ада-иелер уруунуң азы оглуңуң кадыының кошкак болганын арага-биле холбаштыр болганын буруузунуп чугаалаар боор чорду. Чүгле моон безин мындыг түңнелди үндүрүп болур-дур: арагачы ада-иениң ажы-төлүнге чедирип турар салдары кайы хире коргунчуг-дур, угаан-медерели кошкак чаш ажы-төлдериң төрүттүнүп турары кымныг буруузул? Үре-салгал баксыран турар деп чугаалааары безин берге-дир. Ындыг байдал дүвүрелди болдуруп турар.

Ийиде, ажыг кара сугну угаан-медерел чок кылдыр ижип алгаш, албыстап, кижилериң бот-боттарының амытынынга четчип, өлүржүп турары дүвүрелди болдуруп турар. Сагыштыы-биле кара ожегерээн кижи тынынга чедип каар чоруктар бо-ла болуп турар-дыр. Чүгле бо чылда безин кижи холундан барган таварылгалар эвээш эвес. Ооң бир чижээ бо: ол — Хову-Аксынга болган коргунчуг херек. Лор-эмчи А. П. Дамдынны чырык хүндүс-ле кудумчуга кээргел чогу-биле октуг боо туткан эзирик кижи боолан, амы-тынын үзүп кагды. Ол эмчи кожуун эмнелгезинге чээрби чыл ажыг үеде ажылдаан болган чеже кижиниң кулак, думчук-биле холбашкан аарыгларын эмневээн дээр. Антонина Петровна тонтуг-товаанныг, кончуг кижизиг кижи чораан.

База бир чижек. Ол— Сүт-Хол кожуунга болган дерзин үүлгедиг. М. Б. Даваа халдавырлыг аарыглар эмнээр улуг эмчи боон ажылдап турган. Бо эмчи кожуунга ол талазыбиле дүрген дуза чедирер чаңгыс-ла кижи ол турган. Кызымак күш-ажылы-биле ол чеже чаштыр, улуг кижилериң амы-тынын камгалап ап келбээн деп бодаар силер. Владимир Серен-оол —чогаалчы, драматург база каржыдерзинзи-биле кижи холундан барды. Мындыг таварылгалар хөй. Бо чижектерни сеткилдиң аарышкылыы-биле чугаалап турар бис.

Чоп ортузунга арагалаашкын үе бо хире берге турзажок, пентереп турары дүвүрелди болдуруп турар. Ынчангаш келир үеде салгал дээш сагын салыры чугула апарган. Бо бүгүнү карак-биле көрүп турар кижи мен, бодап көөрүмге, меңээ элээн дүвүренчиг, харын-даа коргунчуг-дур. Ынчангаш тыва интеллигенцияга кыйгы салып, араганың хоразын чоп ортузунга доктаамал тайылбырлап, амыдыралдың эки талазын билиндирип, чугула бо херекке үлүүн киириштирерин күзээр-дир мен. Черле ынчаш арагалаашкынга удур быжыг хоойлу хүлээп алыры чугула апарган деп бодаар мен.

Тамара ШИРИЖИК.
Республиканың штаттан дашкаар кол психиатр эмчизи.

Стоматолог

ИЙИ УДАА ХЫНАДЫР

Диштиң тургузуунга хамаарыштыр чүүү билип алза эвил? Ооң тургузуу парын. Кестүп турар бүүле даштында талазын коропка дээр. Ол ийи карттан тургустунган болур. Кырында каъдын эмаль дээр. Эмаль минералдыг бүдүмелдерден тургустунган болгаш дыка быжыг. Эмальдың адаанда дентин бар. Ол хөй органиктиг бүдүмелдерден тургустунган болур болгаш аразында бичии чиңгежек хөй харылзааларлыг.

Дижин чугбас азы дүрген чуур кижилериниң дижинин эмалынга микроорганизмнер хөйү-биле чыглыр. Ынчан эмальга кара точкалар тыптып эгелээр. Диштиң эмалы үрелип эгелээни ол. Ол —кариес-тир. Ону эмнедип болур. Дин ол үеде белеп аарывас, чигир чиирге, изиг, сооктан харын бичии аарын келир. Ону баш удур хемчег албайн, эмнетпейн чоруур болза, аарыг диштин чымчак эъдинче ханылап, пентерээр.

Диштиң ишти талазы хос, ында хан дамырлары, нерв волокнолары эртип турар. Дин чүгле чем чиирге аарыыр эвес, боду чайгаар-ла аарын турар анаар. Дүне, хүндүс-даа дын бербес апаарын кончуг эки билир-ле болгай бис. Ынчан кандыг-даа эм дуза бербес. Ынчан чаңгыс-ла арга —эмчиге чедери. Эмнетпейн, шыдажын чоруп турар болзуларза, хир хан дамырлары-биле эрткеш, өске органнарже таран, пентереп болур.

Диштин дазылы чаак сөөгүнде чыдар, ооң аңгыда диштер аъш-чем хайылдырарынга чугула рольду ойнаар деп чүвени утпаза чогуур. Билир-ле болгай бис, олар тус-тузунда бодунуң онзагай талалары-биле кижиге ажыктыг. Чижээ, мурнуку диштер-дир, бир чүвени ызырарынга ажыглаар болгай бис, даг диштерни чем үүрмектээринге, улуг даш диштерни — чемни бичеледир үүрмектээринге ажыглаар. Ужур-дузазы мындыг.

Дин аарын болдурбас деп бодаар болза, стоматолог эмчиге чылда ийи катап хынадын кирер. Ада-иелер уругларын олар бичизиндел-не эгелеп, дижин ишп чүп, ажаан билириниге өөредир болза эки.

Аяна МАРГЫ.
Республиканың стоматология поликлиниказының стоматолог эмчизи.

Ак-Талдан медээлер

ЭДИЛЕЛИ БАГАЙ

Чеди-Хөл кожуунуң «Ак-Тал» совхозта албан ёзузунга ажыглаар ужурлуг ийи «УАЗ-469», үш «УАЗ-452», бир «ЛуАЗ-496», бир «Москвич-412», бир «ПАЗ-672» автобус бар. Бо машиналарны шып, чөптүг ажыглаар чүве болза, чүпүдаа кылырынга четчир, чүпү-даа дескештирбейн барып болур. А херек кырында бо машиналарның эдилели-даа, ажыглалы-даа кончуг багай.

Кол инженерде быжыглаан «Москвич-412» машинага эрткен чазын моторну, коробканы, мурнуу өзекти, карданны, соңгу мостузун—шупту кол кезектерин чаартып солаан турган. Ам бо хүннерде ол «Москвич» үрелик турар. «ЛуАЗ-496» маркалыг чиик машина сандан үнгеп, үгле кузов-биле рамазы арткан, өске үүрмек кезектери тоймаглаттынган. Бо талазы-биле буруулуг кижилер тывылбаан, тывылбас-даа боор. А «ПАЗ-672» автобустуң совхоз ажылыннарынга улуг-ла ажыы чок: кижилер олум-чидимге таварышканда, автобус үрелик азы чолаачызы эзирик болур, а амы-хуузунда чорук кылырда, дүпе-хүндүс чок чоруп турар. Үгээр-ле ажыглаттынып турар машина Эдуард Ховалыгның мунуп турары «УАЗ-452» маркалыг. Октаттынган турда, септеп, бут кырынга тургузуп алган машиназы. Ону мактавас арга чок.

ХЫНАЛДА ЧОК

Складка киргеп артык кезектериниң үлелгези кайы-хамаанчок боон турар. Машиназының техниктиг байдалы эки-даа кижилер чедишпес артык кезектерни дөмей-ле ап алыр. Чаа артык кезектерни алырда, эргилерин складка дужаар ужурлуг турбуже, оларны оске машина, тракторга ажыглаары-биле дужаавазы чаңчыл болган. Чижээ, совхоз директору Н. Н. Дартай-оол бодунун албан машиназы «УАЗ-469»-ка артык кезектерни кандыызын-даа ап турар өзүнде. а эрги, солаан артык кезектерин складка дужаавайн турар. Ону билип алгаш, совхозтуң чүк машиналарының чолаачылары база директордан «үлегер» ап, дужаар ужурлуг эрги артык кезектерин дужаавастай бергеш. Оон аңгыда, чолаачы бүрүзү кайда-чүде көргеп артык кезектерин совхозтуң акшазы-биле туда садып алыр апарган. Ооң отчёт-учёду-даа чок болур, ол канчан-даа таарышпас. Совхозка эвээш-биче даа болза, артык кезектер кээп турар болгай, оон үлелгезин шып чорударын механизаторлар пелеп турар.

БОК-ЛА БОК

Суурнуң богун төгер тускай черни аңылаан-даа болза ол черге бокту кайы хамаанчок төп турганындан, аңаа ам чүве сынма: кылдыр долган. Кудумчуларның ужу-бажында суурдан чоп черлер, хем кылыы ол ынчаар бок долган. Ам ол бокту чаңгыс черге боле үстүрер ажыл пегеттинип келген. Бок базым бүрүзүнде деп болур. Магазин чаңында эн кудумчуда бичии базаар хевирлиг черин белеткеп ыылган, ону септеп-селиир кижи чок болганындан, амгы үеде үрелип турары хомуданчыг. Ол ышкаш курзук-чирик өримнерлиг кудумчуларны суурнуң кайы-даа талазында өрүп болур. Бо бүгүнү эде кылыр талазы-биле суму чаргазы, совхоз дирекциязы болур-чогуур хемчегларны чорудары чугула. Заправкажо баар орук база багай. Өвүрүглее кылыр черлер база хөй.

Ак-Тал суур. **Д. ДОҢГАК.**

Рынок болгаш амыдырал

ЧАРБЫТТЫНАР ҮЕЛЕР ЭРТКЕН

Бистиң ада-өгбелеривис кышка баш удур-ла кедер хевин, чиир аъш-чемин, одаар чүүлүн чайын, күзүн белеткеп алыр турган. Ынчангаш оларга кыш аштанчыг-даа, соок-даа эвес турган. Бодунуң азыран өстүрүн олурар каш малының кажааларын чылыглаар, сиген белеткээр база кыштап чиир тараазын уургайлап, саржаан, чокпээн хырыннарга долдур белеткеп алыр чораннар. Соок эгелеп турда, чижин база белеткээр. Саржагны бода мал сыцыйынга база кудуп алыр чораан.

Ол үеде амгызы дег, барба тудун алгаш үнгеш, долдур саттынып алыр үе эвес турган. Шупту чүвени боттары хол-биле кылып, белеткеп алыр. Чодурааны соктааш, кургаткаш, чокпекке холун каарга, тулган амданныг чүве ол болгай. Черниң кежин айны-бести казып, кадырып алыр. Пөш тооруун чыгташ, сайлааш, чокпекке холун ап турган. Божадан курут, аржыны кадырын белеткээр. Аң болгаш бода, шээр мал эттерин үүжелеп, хеңмелеп алырга часка чедер. Үрелбес.

Шаанда өгбелеривистиң канчаар чурттан чораанын бо шагның аныяктарынга өөредиг болзун дээш чагып, бижип олурар кырган-дыр мен. Өгбелер адын алган аңының, өзеп чиген малының өдүн безин октавас, эм кылдыр ажыглаан чораан. Мыйызын бижек сыптап, сыдым дээктери кылдыр ажыглаар чораан.

Ам бо үеде эзт комбинаттары, хуу будурулгелер ижинхырын, баш, дуюгларны сарып-саарын турары эки-дир. Тайганың кады, тооруу, мөөгүзү, хемнериң чыкыграназы дээш, Тывада чүнү чок дээр. Вареньелерни хөйү-биле кылып ап болур. Картофель, погааны база хөйү-биле белеткеп ап болур.

Ажыл-ишчи, кежээ, олуттпай эвес болур болза, кышкы хереглелдиң аъш-чемин, идик-хевин тыва кижи бүрүнү-биле белеткеп ап болурунун аргалары Тывада шупту бар.

ССРЭ-ниң хүрээлениге турганы ышкаш, бүгү-ле чүвени «эккел-ле, эккел» деп турар. чарбыттынар, диленир үелер ам эрткен-дир. Бодунуң хереглелин боду белеткеп алыры кижиниң үгле болундан хамааржыр апарган чүве-дир.

Багыт-оол БАЙКАРА.
Ак-Довурак хоорай.

ДОЛГАНДЫР КАРА ШООЧАЛАР

Ажыл-агый аайы-биле черлер кезин, чон-биле чугаалажыксаар чаңчылым аайы-биле бо удаада Тандыда Кочетово суурга чедип келдим. Ынчан дуъш эрте дүжүп турган үе-ле болгай. Ынчангаш совхоз директору конторага каяа орар боор дээш, чагырга черниң бажыңынга чедип келдим. Богда, мында кара шооча азын каан, ында хол-биле чарлал бижип каан тур. Көстүк чокка номчуп шыдаар эвес мен. Караам шилин кедип алгаш топтан номчуп көөрүмге, мынчаар бижээн болду: «Чагырга черниң бажыны доңганы-биле чагырыкчы база ооң оралакчызы бажыңында ажылдап турар. Шынзылгаларны даргаларның бажыңнарындан кылдыртын ап болур».

Совхоз конторазында тускай эртемниглер-даа, директордаа чок чүве болганда, кымныг-биле чугаалажыр боор, үстүнде алаанкы ийи даргаларның бажыңнарын дилеп чоруптум. Айтыртының чораан, чагырыкчының бажынын мүн-не тын чеде бердим. Эжикти соктаан— сураг. Ыттаа ээрбес, кижи-даа үнмес мындыг. Ынчап турумда, чаныда кожазы үнүп келгеш:

— Дарга чок. Кызыл кире берген — деп бо ийин. Оон улаштыр оралакчының бажын-чогун уктадым:

— Ол дарга база чок, өөренин турар-ла болгай — деп харыы алгаш, клубче базын чоруптум. Чедип келген, ында база-ла кара шооча азын каан. Культура ажылдакчылары хүндүс ажылдаар эвес, колдуу-ла ажыл шагының соонда, кежээ ажылдаар улус-ла болгай, ынчангаш шоочалыг болган-дыр деп бодап, аай-дедир базын тур мен. Ынчан турумда, чаныма элээди уруглар четкилеп келгеш, клуб ажылдавайн турар, одалга системазы доңгандан бээр дыка үр болганын дыцнаттылар.

Ол аразында уран чүүл удуртукчузу кижи мен деп, аныяк эр базын чедип келген. Бо хүннерде культура ажылдакчылары кандыг-кандыг ажылдар чорудуп турарын сонуургадым. Ооң харыылаанны болза:

—Соолгу үеде бистиң клубка кино, концерт, дыштанылга кежээлери болбаан. Суурнуң бүгү-ле албан организацияларының одалга системазын тончүткеп, ол тончүткеп одалга системазы клуб, садик, школа, контора дээн ышкаш черлериң шуптузун кожуп кааргa, каяа уур дээр силер. Чылдын күш четпейн, доцун турары ол Бо чылын бис боттарывыс аңгы кочегарка киирип алыр дээш үзе кестирип каанкан бис. Чайны оттур акша-төгерик, материалдар чок деп туруп-туруп, ам харын котельнаяның секцияларын алганывыс ол. Ам чүгле монтажниктериң эки ажылдааны үнүштерден аңгыда, хамыяш, тел-ыяш, бай-ыяштыг черлерни адап-санап туруп, күрүнө камгалалынга ап, хоойлужудары эргежок чугула апарган.

Чүлдүм ЧАП.

Оон школага барын көөрдүр деп шиитпирлеп алдым. Төп улуг одалга системазының котельнаязының кыры шуут кээп дүшкенин дыцнаан мен, канчан билир, школада башкылар турар чадавас дээш баарым ол. Ында кым турар боор, ындыг соок школага башкылар каяа шыдажырыл. Ында кичээлдер эртпейн турар болду.

Котельнаяның дээвиири ноябрь 8-те кээн дүшкен. Оон бээр кожуун чагыргазының оралакчызы Ф. Л. Благинин баштады Кызылдан өөредилге сайыдының тудуг талазыбиле оралакчызы та чеже катап келген чүве. Ынчалза-даа ам-даа түңнел чок. Благинин дарганың чугаазы-биле алырга, ону септээринге, таптыгла 42 млн. акша херек деп турар, ынча акшаны кайыын тывар боор. Улуг авария болганда, тыныс дээш канчаарыл, ол дээш өөреникчилер база өөренмес эвес. Ынчангаш дүрген хөделбес болза, байдал нарын болгаш бергеден кел чыдар. Борта ТР-ниң Өөредилге яамызы улуг дузаны чедирер ужурлуг. Ынчангаш Кочетово суурга чеде бээрге шыныш-на чүве. Ында мүн-не эмнелге, харылзаа черлери ажылдап турар. Чүге дизе оларның одаар черлери аңгы.

Савый-оол ООРЖАК.

ӨГ—ОРАН-САВАВЫС

Чоокта чаа бир солун номчуй бээримге, ында хурал дугайын бижээн болду. Чурттаар орап-сава тудуунуң программазының боттанын турарының дугайында чугула айтырыгны аная чугаалашкан. Бир сайыт туруп келгеш: «Бо-даа боттанмас программа_дыр. Самдар өглериви-ле херек апарбаан бе?»— дептерге, хуралга чыылган улуг даргалар, сайыттар чиршоц каттырышкан болду.

Чүү деп кончуг чоор. Өг каттырынчыг апарган бе? Каткы каш-даа янзы болур: тепек каткы, хоозуп, меге, кочулап-шооткан каткы болгаш хоглуг каткы. «Хомудаанда каттырар, кайгаанда сыгырар, оорээнде ыглаар» деп буруңгуларывыстың үлегер домаа база бар. Ол даргалар чогум кандыг каткы, чүнү каттырышканыл? Билдинмес болду. Оларның аразында өгге төрүттүнүп, аная доругун өзүп келгеннер бар болбайн аан. Өгге чурттавааннар базала чок эвес. Мен база 1956 чылга чедир өгге чурттаан мен. Ынчан 31 харлыг турдум.

Барыын-Хемчик чону 1940-50 чылдарга чедир пинтизибиле өглерге чурттап чорудуус. 1947 чылдан эгелеп албадалды колхозтажыышкын эгелээни-биле өглерни узуткан эгелеливис. Ынчалза_даа өглерни шуптузун «хөөржүдүп» ыыдаваан. Өг дээрге — мал азыран өстүрер кижиниң кара чаңгыс эптиг, чылыг, курган, көжер-дүжерде чиик ораң-савазы-дыр.

Өг бүрүзүн-не «самдар кара» дээр болза шын эвес. Шаанда харын копчуг ховар-самдар кара өглер турганнаар чүве. Ынчалза-даа кыжын ындыг огну долгандыр чыраа кажааны оруй аарак кылгаш, саваң-биле малдың өдээн холуй тыраан, дээвиирни ийи каът кылдыр чылыглан аарга, кончуг чылыг болур. Ындыг өглерге соокта кирерге, арын изиш дээр, уруглары чанагаш ойнар турарын сактыр-дыр мен.

Арыг-силиг, чырык, чылыг өглерлиг малчын кижилер Тывада хөй. Тос-тостуң чыккылама соогунда-даа пашта быдаа өгге доцмас, эриг хонар.

Колхозтажыышкын эгелеп турда, аалдарга нам кожкомунуң сургакчылары келгеш: «Дүрген бажыңнардан тутканш, ынаар кожун киринер. Өг деп феодализмниң уязын дүрген өрттеднер» дигилээр. Олар огдеп үнгелектеле, соондан дылын уштун алган улустар ыыт чок артын каар турду. Ону бодум караам-биле көрген мен.

Амгы үеде хөй кижилер араттар, тараачыннар болуп, ада-өгбелеривистиң эрги чурттаан-хоаштарынче мал азыран, тараа тарып өстүрери-биле чорун турар. Оларның чамдыызы өглер тыпнайн, өглерни удур кылдыртын, дерип ап турар. Олар огну каттырар хамаанчок, кончуг каас-чараш кылдыр эдилеп чурттаарлар.

Куулар САМБУУ.

«Качык төрүттүнген, өскен черим...»

Качык дээрге Эрзин кожуунда бо чылын катап тургустунган суму. Чүге ону катап деп турарың ол дизе, бо сумуну 1993 чылда Ыракузак черде дээш дүжүргеш, Нарын сумузунга каткан чүве-дир. Кажан ол суму турар үезинде аңаа колхоз, эмнелге, школа, садыг болгаш өске-даа эргежок чугула албан черлери, харын-даа кызыгаар заставазы безин турган. Суму дүжерге хамык чүве сандараан. Орта бригада-даа, салбыр-даа, тургуспаан. Чүрттакчылары амыдыран-чүрттаарының аргазын дилеп ынан-бээр кожун чорүй барган. Түдүп каан бажың-балгады чоорту «эстиі» берген. Бо кончуг чараш бойдус чурумалдыг, мал ажылын өстүреринге дыка таарымчалыг одарларлыг, аңы-меңи, кады, тооруу элбек, аржаан суглуг кожуунуң девискээри кагдынганындан бээр дөртен чылдар ашкан. Бо хире хой чыллар эртсе-даа, олче кымдаа сагыш салбаан.

1992 чылдың апрель айда шаандагы Качык сумузунуң үндезин чүрттакчылары өрттарының болук ажы-төлү ыглып алган, сүмележин көргеш, ада-иезиниң амыдыранчүрттан чорааны өскеп төрээн черинге көдээ ажыл агый бүдүүлгезин тургускаш ону сайырадын-хөгжүдериниң оруктарының, курлавырларының дугайында чугаанны кылганнар. Рынок экономиказының берге үезинде маңаа, Качыкка биче эвес ажыл-агыйны тургускаш, эвээш эвес чиик өртектиг мал ажылының продуктуларын бүдүрүп болурунуң түңнелин үндүргеннер. Оон аңгыда чер ажылын, тудуг-суурну хөгжүдер, кат, тоорукту, аржаанны ажыглаар. биче бүдүүлгелерни ажылдар аргалары барын база дугурушкан турган. Бо чугула болгаш херектиг айтырыгны белеткээр база Чазак черинге тургузар гускай эгелекчи бөлүктү тургузган. Күзээнин чедин алыр деп тывалар чугаалажыр болгай. Шынан-ла, эгелекчи бөлүк айтырыгны Президентиге тургузарга, ону чүүлдүгүнүп деткээн. Ынчангаш аңаа коллективтиг ажыл-агыйны тургускан. Ол черге чүрттан турган болгаш өскээртен көжүп келгеш, маңаа ажылдаар күзелин илереткеннер чаа ажыл-агыйга кирип алган. Амгы үеде ында 40 ажыг ореге кирген. Олар колдуунда малчыннар. Малы 30 ажыг коданда, Кыштагларны мал малдаар дээн кижилер кандыг-даа деткимче, дуза чокка боттарының күжү биле тудуп ап, бо херекке үлүг-хуузун киирер тура-соруун илереткеннер. Ниитиниң малының баш саны өзүп турар.

Коллективтиг ажыл-агыйның төвү-турар черде чаа шилараманы, электростанцияны тургаш. Он хире машина-трактору бар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы бо чылдың май айда Эрзин кожуунуң Качык сумузун катап тургузар дугайында доктаалды хүлээн алган. Чазак катап тургустунган сумунуң чагыргазының аппарадын хевирлеп тургузарын кожуун чагыргазынга дааскан турган.

Качык суму чагыргазының даргазын соңгуур соңгулда ноябрьның эгезинде болун эрткен. Чагырга даргазынга ажылдаар күзелин илереткен дөрт кижи бодунун кандыдаттаразын чажыт бадылаашкының бюллетенинге киирген турган. Соңгулда болун эрткенинің түңнелинде соңгукчулар Даш-оол Бууевич Кунгаа дээш хой бадылаашкының берген. Ынчангаш ол Качык суму чагыргазының даргазынга соңгуткан. Ынаш ажыл-агыйның талазы-биле тускай эртемниг, 1941 чылда бо черге ол төрүттүнген болган өскен.

Даш-оол Бууевич Кунгаа Эрзин кожуун чагыргазынга чаа сумунуң ажыл-торулуулазынга хамаарышкан айтырыглар шиитпирлеп алыры-биле чедин келген турда, оон-биле ужуражып чугаалашкан мен.

— Качык дээрге мээн үндезин чүрттум ол. Бо черге коллективтиг ажыл-агыйны, сумуну катап тургузар дугайында Тыва Республиканың Дээди Хуралының, Чазаның доктаал-шиитпир үндүргенин сеткилим ханыжындан чүүлдүгүнүп деткээн мен. Өгбелерим чүрттүп чаартыр деп чаңгыс чер-чүрттүгларым тура-соруктуг көдүрүп үнерге, оон хажыызынга олурун каар аргам чок болган. Бо чугула, ажыктыг херекке билиимни, арга-дуржулгамны, күжүмүн киирер сорулганы салгаш, соңгулдага белеткел эгелей бээрге, суму чагыргазының даргазының кандидадынга адымны киирдим. Качыкчылар мени деткип, дыка хөйү мен дээш бадылаашкының берди. Бо дээрге мецээ улуг идегелди, бүзүрелди көргүскени-дир. Ам ону ажыл-хереөм-биле бадыткаар ужурлуг мен—деп, ол чугаазының эгезинде тайылбырлады.

Дөрганың чугаалап турарынга каттышпас арга чок. Төрүттүнген, өскен черинин ажылын, амыдыралын чаартыр дээн ол чедин келирге. чаңгыс чер-чүрттүглары ону деткээн, идегелди көргүскен болганда, чүгле эки ажылдаары арткан-дыр. Оон-биле чугаалажын ора, Качык-сумузун сайырадыр, хөгжүдер талазы-биле планнары улуг, олар шупту экономиктиг саңаашкыннар-биле үндезилеттинген деп билдим. Коллективтиг ажыл-агый тургустунган-даа болза, ажыл-ижи эки хөңүвейн турарын чугаалады. Оон удуртукчуларының ажылдаар конторазы безин чок. Бухгалтериязы Нарын суурда, даргазы Качыкта чүрттавайн турарын шүгүмчүлекчи ёзу-биле көөр дарга болду. Коллективтиг ажыл-агыйның экономиказының үндезини болур мал ажылын хөгжүдериниче ол кичээнгейни салып турар. Чер ажылын сайзырадырын база көөр. Суму төвүн тудары кол айтырыгның бирээзи. Оон кол төлевилели өезин чок, бирги ээлчегде ону кылдыртыр сорулгалыг. Чоорту даараныр, чазаныр, дүк болдаазырадыр оннче бүдүүлгелерни орта ажыдар болгаш өске-даа оон планнары, бодалдары бар. Эрзинден Качык 120 километр ырак черде турар, ынаар аргыжар орук үрелген, ону кылыр хемчеглерни алыр. Кызыгаар камгаланын күштелдирери-биле ында заставаның тудуун доозар ажылды чорударын база чугулага көөр болду. Суму чаа тургустунган, оон даргазы чаа соңгуткан болганда кылыр, шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар канчаалдаа аажок хөй. Ындыг-ла болза, ону чоорту кылын ап болурунуң аргалары, курлавырлары сумунуң эжыгы чонунда бар дээрзин чугаалап олурду. Моол алырга Даш-оол Бууевич берге-лерге торулбас, ону ажын эртин шыдаар тура-соруктуг кижидир деп билдим.

Оон берге болган харыысалгалыг чаа ажылынга чедиишкиннерни түңнелинде күзедим.

Таан-оол ХЕРТЕК.
«Шынның» корр.

ЧЕЛЕР-КЫРНЫҢ СӨӨЛГҮ КИШТЭЭНИ

АЪТ. Тыва кижиниң шаг-төөгүден бээр чаръілбас өңнүү, чөлеңгижи. Буруун шагның дайынчы маадырлары дайынга өлген болза, оон үргүлчү мунар аъдын сокаш, кады хөөржүдүн каар чораан. Аът тыва тоолдарның база бир кол маадыры, бирээзи берге байдалга таваржы берзе, угааны, эрес-кашпагайы-биле ээзин бо-ла камгалап ап турарын билир бис.

Кыр аът, кыр өң чараш-ла! Чылгы мал көргенимде, Челер-Кыр деп аъдым дугайында бо-ла сактын кээр мен.

Шагда, миниң кээримге-ле, ачам кыр-кыр аъттарлыг чораан. Оон соонда, кажан хуу малды өстүрерин хорун, норма өзугаар чаңгыс аът тударын чөпшээрен каан үеде, ачам аъттарын колхозка барын дужаапкан.

— Аъттарымны дужаапкаш, чаңгыс Челер-Кырны арттырын алдым. Арай чаар хөнүм чок болду. Суурга база бир хонгаш, эртенинде аъттарымны барын көрдүм. Колхоз аъттарының аразында кажаалан каан турлар. Чоокшуладыр чортун чеде бээримге. оранып-даа хөлчок болдулар. Ам капчаар, аңаа чеже турар боор, чаныштым — деп, ачамның муңгаргай чугааланың органын ам-даа сактын кээр мен.

Челер-Кыр! Кайгамчыкла аът! Боду чогум бедик араазай-даа эвес, аңаа-ла тыва уксаанның малы. Ону мунарда кандыг-даа кымчының хөрээ чок. Чүгле мунган-дының бичии дынзыда тыртынкаш, тепсени каантар сеп. Белеп олурбас болзунза, сывырлын каар чыгыы-ла, ушта халый бээр. Ачам чер чоруурда кымчызын чүгле ужур дээш-ле ап аар турган боор. Оон кыр аътты кымчылап-даа чораанын сагынмас мен. Челин орда, хая көрүүр болзунза, оон кудуруу дорталы берген эстеп чоруур. Бичизинде кижи, оолдар көстүп кээрге. кезек сала каантар чүве-ле болгай. Аалдарның ыттары кезек чаржып чорүй, дораан-на соонда чыткылап каар.

Арай хоюганы кончуг аът. Орук кыдыынга бир-ле чүве, азы өрге ыңай болган. торлаа ужа берген болза, быылдай дүжер. Кичээнгейлиг чорбас болза, эстей бээр сен. Оо, Челер-Кырга чеже салдырбаан дээр. Октадыпкаш хорадан турун кээримге, буруузунган чүве дег чаныңда турар, деспес-даа. Ам капчаар, кылың часты берген, катап-ла орууң уламчылап чоруптар сен. Ол чамдык аажылы багай аъттар ышкаш эвес болдур ийин.

Бир-ле катап ачам-биле мындыг таварылга болгандыр. Ол чер-чораан, орук ара төрели боор бир аалга чаа-ла хүндүлеткен кижи эвесне. Аалдан аъттанганын мун-не «дөн-дүң» билир мен дээр. Оон соонда чок. Миниң кээрге, шык черде эзерин сыртаннган, чопактарын дөженин алган чыдар болган. Аъдын көөрге чоогунда багган аъттар ышкаш эвес болдур ийин.

Бир-ле катап ачам-биле мындыг таварылга болгандыр. Ол чер-чораан, орук ара төрели боор бир аалга чаа-ла хүндүлеткен кижи эвесне. Аалдан аъттанганын мун-не «дөн-дүң» билир мен дээр. Оон соонда чок. Миниң кээрге, шык черде эзерин сыртаннган, чопактарын дөженин алган чыдар болган. Аъдын көөрге чоогунда багган аъттар ышкаш эвес болдур ийин. Бир-ле катап ачам-биле мындыг таварылга болгандыр. Ол чер-чораан, орук ара төрели боор бир аалга чаа-ла хүндүлеткен кижи эвесне. Аалдан аъттанганын мун-не «дөн-дүң» билир мен дээр. Оон соонда чок. Миниң кээрге, шык черде эзерин сыртаннган, чопактарын дөженин алган чыдар болган. Аъдын көөрге чоогунда багган аъттар ышкаш эвес болдур ийин.

АЧАМ ол таварылганың соонда аъдын хөлчокла эргеледткен мен дээр. Колхоз хоюн малдан турган дээш-ле боор, ачамга бир доруг аът берин каан. Боду бедик-даа болза «дөртен кагарга дөңгүн шимчээр» дээн ышкаш чоржаң аът болду. Кымчы күжү-биле чорбас болзунза, кезек шошкун чорүй, чоорту кылаштаан, сөөлүнде мырынай турун алган оттар бээр. Ынчангаш «Чоржаң Доруг» дей берген бис.

Ачам чогум шоу дарганнаар кижи. Кырган-ачамның хөрүү деп хөрүктүг. Күс дүжүп кээрге-ле, хөрүүнге «хүрээ-дага» дээр аът дагаларын боду согар, дилээн улуска база соң бээр. Ол чүгле аът дагазы эвес, кижи дагазы база согар. Кадыр-берт черлерге хой кадарарда кижи база дагаланын аар чүве ышкажыл. Бодум ону кедип база шаг болдум ийин. Альпинистер-биле домей, хаяданты казырадын үне бээр чүве-ле болгай.

Баштай ачамның аът дагалап турганын коргеш, дуюгларже шоптуну киир хаптарга аътка дыка-ла аарышкылыг боор дээш, бодумнуң буттарымче шопту кадап турган чүве дег, караам шиитпирлер турган мен. Ындыг эвес, дуюгларының кыдыындан шопту бажы үнүп кээрге, эптин кончуг ээй тыртканы, эмин эрттир үзүп болза өйлей кескеш, дугурун каар чүве боон-тур. Сөөлүнде ачам-биле каш-даа катап аът дагалаан мен ийин.

Оон дагалаан аъды кадырберттерге белеп тоор эвес. Чоокта «кызыл-дустагыже» чедир-ле ол ырда кирген алды баштыг Кара-Дагларга, чадаг кижи безин кылаптаары берге черлерге, аъттыг хоюн кадарын чорду. Хаялар кырынга аъттыг көстүп келгеш, кезек турар. Оргу-Шөлдүн арт кырында аъттыг кижиге турескаал-даа сагышка кирер ийин.

Ынчан аалывыс Манчүректин Улуг-Ой деп черге кыштап турган. Өөренікчилерниң кышкы дыштанылгазында акым-биле бисти алыр дээш ачам чедип келди. Челер-Кырны мунган, Чоржаң Доругну чечкен. Ам бо үе болза өөренікчилерни мунган машинага аалдарынга чедирин каар-ла болгай. Ынчан, январьның ыыкылама соогунда, өөренікчилер алыры, ам бодап чоруурга, берге-ле турган-дыр. Суурдан даң бажында, каранғы ымирде, негей тоннарга ыяк ораттының алгаш үнүптер. Орук ара буттар дона бээр болза, дүшкеш кезек маңнаан-даа чоруур-ла, черге от салгаш, буттарны чылдын-даа тургулаан бис ийин. Кыска хүн дурту саадаар эвес, ынчан Улуг-Ойга каранғылай бергенде, арай деп-ле келген бис.

Ийи хире хонун чорувуста, бир эртен ачам аъттарынче чоруткан, Чоржаң-Доругну чедип эккелди.

— Кыр аъдывыс чогулу. Истеп көөрүмге үш беру, ийизи ийи талазындан, бирээзи соондан сүрүп алгаш хемни куду сывыртан бады барын-тыр. Кайда барын ужуржуктар ирги Хайыраан аъдымны — дээш, дүву далаш-биле эзертеннкеш, боозун чүктээш чорупту. Бистиң хомудаар деп чүвевисти чүү дээр боор. Чаш хураганнар ыдын, акым-биле ыыт чок чорун тур бис.

«Оода-ла Чоржаң-Доругну чол сывыртан аппарбаан коккааракта боор» деп хейде иштимде химиренир-даа мен. Хой шагда одарже үне бергенде, ачам бо чедип келди. Челер-Кырны чедип алган. Өөрүшкүвүстү чүгле деңнээр боор, дораан үткүштүр халчы бердивис. Кылаштаары багай. буттары хөлчок аскаңайның чоруур. Ам көрүптеривиске, оң талакы будунуң мөң эъдин оранчок черден ия соп аппаран, ханы төктүн тур. Солагай талакы буттарында ханыг шыйбактар-ла хөй.

— Кончуг коккааракта аътты бүзээлеп алгаш, сывыртан баткан-дыр. Маңнаан чорда-ла, ужаның мөң эъдин чара соп каапкан. Изин көөрүмге хүрээ-лага хемни куду ия тей бады барган. Тайын ушкан болза, бөрүлер ону кайын тургузар ийик. Аътты ураанны база кончуг ладыр. Куду аалдың өдээнге кире халый берген. Оон башка кайын адырлыр ийик олар, изи чер чырыыже ол аалдың өдээн дескинин турганнар-дыр. Кыштын соогунда мал болур ирги бе, канчаан эжиртин аарыл —деп, ачам хөлчок мунгаран тур.

Авам-биле дугурушкан соонда, аъдывысты бистиң бичин чыкпак бажыңывысче киирер деп шиитпирледилер. Бажың иштининң бир чартының хостанкаш, аъттыр эжиктен арай деп-ле киирдивис. Бичин бажыңга аът-биле кады чурттан чораан эвес эпчок-ла боор чорду. Ам капчаар, Челер-Кыр-ла эжирий берзе деп дугурушкан бис. Ынтап, эмнеп келгениниң түңнелинде аът эжирээн. Чүгле ыдыындан көөрге, оң талакы буттарының мөң эъдин оңгайын кире бергеп, арай эпчогу кончуг. Ол-даа капчаар, аът эжирээн.

ЧАЛААР черивис Манчүректин Соруг деп чер. Боду кыска-даа болза, ишти делгем бичин хемчигеш. Чараш-ла чер! Аалдар шупту. алышта эрт көстүп турар. Соруглан Баян-Колче Кешпесче база ажар оруктар бар. Сөөлүнде оладын Баян-Колче машиналыг безин аргыжып турар апаргаш.

Аалывыс артында каттыг, тооруктуг Улуг-Каът деп каът бар. Ынаар хой кадаргаш соонда, тооруктуу ыыдаар шаа-биле чүктеп эккээр чүве-ле болгай. Чайын чайлагга черле солун-на ийин. Сургуулдар шупту дыштанын келген турар. Хой-мал кадарган, аалдарның ажы-төлү каттаан, тооруктаан, моллургалар мунгаш дээш, чүнү кылбас дээр боор. Мага хандыр ойнаш, кара сугнуң шоргазының адааанга катты-хөг-биле турунтарга, магалыг-ла. Ам бо ажы-төл өзүп, ал-боттуң хар-назыны дөгүй бергеш безин, ийи-чаңгыс Соругга баргаш, оон хевис дег погаан шыгынга аңдаштанып, арга-эзиниң айдыс чыдын мага хандыр тынгылаарга, сеткил-сагыш сергеп келир.

Соругнуң мээн сагыжымга база бир балалбас исти арттырын каан чүвези, ол үеде ону таварты Тываның муңмуң малын Саян артынче сүрүп ажырын турганы. Ам

Сактыышкын

бодап чоруурга барыын талакы кожуунларның хамык малын Баян-Кол таварты Соруглап ажырган, Кежээ баазазынга чедирдим — деп, катым болур кижи дыка-ла солун кылдыр хөөрөп орар чүве.

Саян артынче сүрүп ажыргаан мал дедир ээн келбезин биллингир-ле ыйнаан, а мал сүрүп ашкан тыва эрлер ээн келбес таварылгалар база хөй турган болдур ийин. Мээң даайым (авамның кады төрээн дуңмазы), ачамның угбазының оглу, акым кончуг аныяк эрлер. Саян артынче мал сүрүп ашкаш, хакас кадыннарга чүрээн алзыыткаш, олчаан аңаа чурттан артын калганнар болгай. Амгы үеде бирээзи ында хеөөр, кырган-ача апаргаан чурттан чор-ла, бирээзи «кызыл-дустаан»: Ынчан кыргаан-авам «чаңгыс оглумнуң кончуун» деп, ыы-сыызын төө каап-ла орар чүве. Артында оглуг турган кижи болгай.

Ынчан база-ла Соругга чайлаан тур бис. Бир катап ачам кыр аъдын мунуп алгаш суур кирди. Ай санында мал отчеду дужаар деп чүвелиг кижи. Ийи хонгаанда алдыыргаан ала аъттыг кижи чортун олур. Келзе-ле ачам. Аъдындан дүшпээнде-ле, «Челер-Кыр кайыл?» — деп айтыра-ла бердивис. Ашак аъдындан таваар дүшкеш, бистиң айтырыывыскаа-даа харыы бербейн, өөренгеп чаңы-биле өг эжиннге хей чөдүрүп каап, өгже кире берди. Бис баглаашта ала аъты көрүп тур бис. Чогум дурт-сыны кыр аъттан бедик кылдыр көстүр, челин кезин каап. Саадында «МИК» деп бижиктиг. Ынчан колхозту М. И. Калинин деп турган. «Кырынга хонупса» та кандыг чүвези деп бодап тур мен.

Челер-Кыр канчан барган, оорга алыскан бе деп бодал-биле өгже кирип келдивис.

— Кыр аъдывыс арай кыыксай бергеп-дир, суурга арай деп четтим. Ак иштинге кезек дыштанылгын-даа турдум. Ам капчаар, колхозка бо аныяк аът-биле орнаштым — дээш, муңгаргай шайлан олур.

Бис акым-биле дашкаар үне бергеш өг кыдыынга кезек ыыт чок олур бис. «Челер-Кырны ам көрбезивис ол-дур» деп бодаптарга, муңгарапчыын канчаар ону. Кезек када ала аътты мунар-даа хөңүвүс чок. Ам капчаар, черле шешээр апаргаан. Хой бажы дозун кезек мундувус. Чогум ылгын аът болду. Ынчалза-даа Челер-Кырга кайын чедер, чедирер дээрге-ле, даалыктай бээр.

ОН соонда элээн каш хонуктар эрткен. Бир хүн акым-биле хойну Соруг аксыче кадардывыс. Хоювустун бажын дозун каап, бедик черден Манчүрек иштин көрүп ор бис. Моон Кургаг-Адырның Узун-Шөл адышта дег көстүп турар чер-ле болгай. Канчаган көрүптеримге Узун-Шөлду орү ана кара түмен чүве өскен олур-ла. Ақымны ымнээримге кезек көрүп турун-турун «сүрген чылгыдыр» диди. Шынан-ла, чылгы болду, та чеже чүве, ана бир кежүн олурар кара булут-даа сагышка кирер. Чылгы бистиң олурган черивистиң дужунга чоокшулап келген, дыка эки көрүп ор бис. Мал сүргеннериң соңгаар Саян артынче сүрер чылгызы деп чүве илдеп, мунган аътларының кудуруктары чоллак Ынча хөй аътларның даваңнарының шимээн-даажы, киштежири бирле чер-дээр сириңейнин турган чүве-биле дөмей-ле. Манчүрек суун кежер кежиг аксынга чылгы тырды берди. Мал сүрүкчүлери узун багдыг кымчылары-биле чаа уладан-ла турлар. Ол үеде чылгы аразыдан бир кыр аът ушта халаап, Соруг кайы сеп дээш ыдын олур.

Оо, бургап! Челер-Кыр! Хайыралыг төрээн черинден чарылбас дээн тура-сорук кижи хамаанчок, дириг амытында от хире күштүг болганы ол-дур. Ийи аъттыг сүрүкчүлер сыр соондан сүрүптүлер.

— Челер-Кыр! Челер-Кыр! Алдырба, алдырба, аргаже! — деп, тура халын келгеп, боостаа чарылгыже алгырын тур мен. Акым база «Маңна-ла, маңна!» — деп шаа-биле алгырып тур...

Соругну кезер бичии чиңге кежигте ол кандыг-даа чазыг чокка дорт-ла келди. Оладын Челер-Кыр та чеже катап кешпээн дээр, аът кулаа көзүлбес карацгы-даа турааз, ол часнас ийик. Ийи сүрүкчү кайызы-даа, кадыр эриккe үскеп, кыр аъттың соо-биле кеже халыдылар.

Кыр аът аргаже углапты.

— Маңна! Маңна! — деп, бар шаавыс-биле алгыржып тур бис.

Аа халак! Көрүп турарывыска, деп тевер черге халыыры оожургай берди. оң талакы будунда улуг шой баглап каан чүве-биле домей. Аскаңгыырлай берди. Ынча хөй аъттар сүрген мал сүрүкчүлери кайын багай хөлге мунуп чоруур деп. кырындан куш ужар чүвелерле ыйнаан, кыр аътка ийи талаган чеде бергеш, бажын доза бердилер.

Күжүр-ле Кырны! Аргага чедир мырынай аргамчы дурту чер арткан. Бичин-ле болган болза, ол кара чажыдан девээлеп өскен, агым кара суглуг Улуг-Каъдынче кире халый бээр ийин. Ынчан ону кым-даа тыныпас. Ол шак ында турар эвесне деп чүвени чүгле ачам, бистер-ле билир турган боор бис. Ийи сүрүкчү хөөкүй Кырны үзүп кымчылары-биле чаа-ла уладан, чай алындырбайн, чедир сүрүп орлар.

Муңгараанымдан харлыга берген тур мен. Дужаажын кээрге:

— Челер-Кыр! Челер-Кыр! Акый, ону чоор сеп, салыыт даан — деп, үнүм сириңейнин, ыглай аарак алгырын, чаныын тур мен.

Акым база-ла аъдын баршаа-биле кыйырган тур. Мал сүрүкчүлери бисче кылчаш кылдыр көрүп кааш, херекке-даа албайн, аътты улам кымчылан чорлар.

Бистиң үнүвүстү дыңнааны-ла ол боор, Челер-Кыр бистиң талавысче бир дан берди. Ынчалза-даа, дораанна бажынче кымчы-биле кактырды.

Оо, күжүр-ле Челер-Кырны! Ол тура дүшкеш, бажын Соруг уунче эолдиргеш, дыка узун, кударанчыг кылдыр киштеди. «Кадар оттуг, кара суглуг Соруумну, кезаменгеде чарлырым ол-дур» — даа дээн чадавас. Ийи сүрүкчү хөөкүйну ойладып алгаш, Манчүрек суун кежин турган хой чылгының аразынче хайыра чок кымчылап кириптилер.

Карактарымдан чаштар бадын турду, чүү-даа көзүлбейн барган. Акым куду көрүп алган, хейде-ле дашбиле чер шыйын олур, оон караанда база-ла чаштар...

Чылгы Кургаг-Адырны өрү, бараанны читкижего чедир көрүп турдувус. Кадарын чораан хой безин уттуп-дурган. Оон бээр-ле, Челер-Кырның сөөлгү кударанчыг киштээни ейлеп-ойлап кулаамга дыңнаалып чоруур ийин.

Кыр аът, кыр оң чараш-ла!

Алдын-оол МОНГУШ.

Төрээн чериң билир сен бе?

ЧИҢГИНЕ ТЫВА АТТАРЛЫГ

Таңды кожуунуң девискээринде черлер аттарын эртемденнер хандыр шинчилеп көрбээнин барымдаалаан, мен аңаа хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны үлежикседим.

Тайгаларның, сыннарның, дагларның, ховуларның, шынааларның, хемнериниң, хөлдериниң географтыг аттарын өөренир эртемни топонимика дээр.

Тус-тус черлериниң аттары аңаа-ла тыптын келбээн. Оларны уран-чечен чоп тывыскан. Аттар черниң бүдүжүн, овур-хевирин, чаражын, байлаан илереткен болур. Чижээлээрге, Таңды-түрк дылда тайга дээни ол.

Ам чер-девискээр аайы-биле Таңды кожуунуң суму бүрүзүнде чамдык черлер аттарын көрүп көрээли.

Дөрген сумузунуң девискээринде Чодураалыг, Чагытаң, Чалама, Шыжыма, Дыттыг-Элезин, Сарыг-Шет, Кадыр-Каът, Адыр-Тей, Чыланныг, Чайлаг-Адыр, Ак-Хем, Дөргүн, Алгый-Хадын, Байдаг, Суглуг-Саныр, Кара-Суг, Кара-Чыраа, Артыштыг-Таңга дээн ышкаш чараш болгаш ханы уткалыг аттарлыг черлер бар.

Балгазының делгем девискээринде база солун аттарлыг черлер бар. Оларның санында Мажалык, Маңнаалыг, Сой, Кызыл-Эрик, Кызыл-Туруг, Уттуг-Туруг, Дыттыг-Тей, Кара-Хем, Кызыл-Арыг, Майгын-Даг, Шивилиг, Улуг-Дээрге, Бичe-Дээрге; Калбак-Арга, Куу-Даг, Балдырганныг дээн ышкаш черлер аттары хамааржыр.

Арыг-Бажы сумузунда Куу-Даг, Узун-Оваа, Боош-Даг, Кара-Боом, Кара-Суг, Ак-Кара-Суг, Шагжагар-Кара-Дыт, Белдир-Даг, Сой деп аттарлыг черлер бар.

Чаа тургустунган Успенка сумузунуң девискээринде Остуг-Хемни, Доора-Хадыны, Дүрген-Талды, Оорга́йлыгны билбес ккжилер ховар боор.

Кочетово сумузунуң девискээри эн-не улуг. Ында Чалбак-Ыдык, Шаарааш-Ыдык, Хөрээннер —Четпес — Тайга, Улуг-Шанган, Кара-Чоога, Могай, Борбак-Хараган, Ээр-Хол, Ипек-Даш, Чинге-Хову, Чинге-Даг, Бай-Булун, Хорумнуг-Саяк, Өдектиг-Тей, Хадыңныг-Өдек, Доозун, Хүрен-Даш, Күрже, Догаан, Багай-Бяян, Хүн-Кербес, Улуг-Кожагар, Биче-Кожагар, Улуг-Берттуг, Биче-Берттуг, Кызыл-Хавак, Кызыл-Хая ышкаш солун аттарлыг черлер эңмежок.

Межегей сумузунуң девискээринде Арыг-Бажы, Арыг-Үзүү, Улуг-Арыг, Кес, Эртине-Булак, Үш-Дыт, Хой-Хараар, Каък, Дус-Хөл, Калбак-Шынаа, Улуг-Кудук, Биче-Кудук, Чаңгыс-Чодураа, Кызыл-Чодураа, Кызыл-Чоога, Кара-Суг, Улуг-Шоол, Апыяк-Шоол деп черлерни улуг назылыг межегейжилер эки билир.

Ам черлер аттарының уткашынарының болуктерин көрүп көрээли.

Бирээде, тус черниң бүдүжүн, овур-хевирин илереткен аттар бар. Чижээлээрге, Ээр-Хол, Куу-Даг, Ипек-Даш, Чинге-Даг, Берт-Даг, Адыр-Тей.

Ийиде, чамдык черлер аттары түс черде үнүп турар үнүштериниң, ыяштарының курлавырын илередир Чижээ, Теректиг, Чодураалыг, Хадыңныг, Үште, ямдык хемнер, хөлдер аттары оларның шынарын, күчүзүн илереткен болур: Дүрген, Чинге-Хем, Остуг-Хем, Ак-Хем, Кара-Хем.

Дөртте, тус черниң казымал байлактарын, хөлдериниң эм шынарларын илереткен черлер аттары база бар. Чижээлээрге, Дус-Хөл, Чес-Булун.

Таңдыда ыдыктыг черлер: Ажыкай бээзи (Бай-Хелин), Көк-Тей-Хелиг, Люңдүп-Хелиг, Чалбак-Ыдыктыг, Шаарааш-Ыдыкты дагып, аңаа чалбарыг, оларны ыдыктан чораан, бай-шыдаалыг, малмаганныг, кадык-шырак, угаан-сарыылдыг салдарлыг чүрттан чораанар.

Таңды кожуунуң элдептиг, тывызыксыг черлериниң бирээзинге Догаанның соңгу талазында Бөгай-Ыраа деп чер хамаарлыр. Чоп ону аңаа-ла ынчаар адап кагбаан. Бо черниң ыяжын кеспес, аңаа дегбес. Ону кескеп кижи айыыл-халапка таваржы бээрин амыдырал чеже-даа көргүскен.

Элегесте Көк-Хой деп чайлаг бар. Шаг шаанда бир арат кижи ол чайлагга чайлаглаар турган. Бир-ле катап күзээнче көжерде бичиг хураганын уттун каапкан. Келир чылында дедар чайлаанга келген. Бир эскерин турарга хойлар аразында көк хой бар болган. Ону тудун чадап каан. Хой кажааждаа кирбес, кончуг дезиг хой болган. чаныынче ол кижи-даа чагдатпас, ынчан чорүй, ол чиде-даа бээр. Кодан хойну тын чедип-даа келир, үе ынчаар эртин турган. Күзээнче көжерде сүрүп алыр бодаан. Ол үеде база көзүлбээн. Ийи дугаар чылында база-ла ындыг болган. А хой ийи апаргаан. Үш дугаар чылында хой дөрт болган. Каш чыл эрткен. Ол өөр хой кылдыр оскен. Чоп ону эскерин көргеш, чаңгыс хурагандан хой хой оскенин билген. Ынчангаш Элегестің чопу тус черниң чайлаан Көк-Хой деп адаан.

Таңды, Чедп-Хол, Улуг-Хем кожуунларының кызыгаары Чөпектин тайгаларында Дарган-Хаа деп чер бар. Аңаа ус-дарган, аңы хостуг арат Дарган-Хаа чүрттан чораан чүве-дир. Ынчангаш тус черни чоп Дарган-Хаа деп адай берген.

«Шаңган» совхозтуң девискээринде тараалаң Оңгар-Хову деп черни Тывада билбес улуг назылыг кижилер ховар. Шаанда бо черниң адын Кежээлиг дээр чораан. Маңаа төөгүнүн улуг кежээ тураскаалдары тургулаан. Кежээлиг ховузунга Ажыкай ноянның муң каразының бир кезин кыштаар, одарлаар деп кырганнар чугаалажыр чүве. Кажан кур болгаш курукан черлерни шиңгээдип ап эгелей бергенде, кожээлер читкилей берген. Чамдыктарын Кызылче кире бергеп дээр чораан. Чамдыктарын Кавказ чүрттуг тудугжулар чуура шаңылаан, тудугга ажыглаң каапкан төөгүнүн хайыраан тураскаалларын. 50 чылдардан бээр Кежээлиг хову Оңгар-Хову деп сурагжыр берген. Чалбак аяк дег тараалаң оранны Оңгар-Хову дээни мерген-дир.

Хадың деп адаң турар хөлүвүстүң ёзулуг, чиңгине ады Алгый болгай. Шаанда маңаа кастар, өдүрктеп аңгырлар, куулар хөй турган. Чазыр, чайын, күзүн куштарын үнү дыңнаксанчыг-ла, чараш-ла. Алгый деп чер ады алгы деп өөстен укталганын улуг назылыглар тайылбырлаар.

Төрээн черлеривистиң аттары бистериниң төөгүвүстүң, амыдыралывыстың баа бир опзагай талазы-дыр. Чараш, ханы уткалыг чиңгине тыва аттар салгалдан салгалче дамчып келген.

Мария ОЮН.
Бай-Хаак ортумак школазында тыва дыл болган чечен чогаал башкызы.

САГЫЫ ЧОР

Уруглар — [illegible] аңа-чогелериниң чаалаан чаңчылдарын, сүзүлдүрүн өөредин эгелээн болган. Ынчангаш «Шын» солунуун арынарынга материалдар үнүп келирге сайыктыларга эң ажыктыг болур чорду. Тыва чаңчылдар, ёзулалдарга бичии чүүлүмүү саза бижикседим.

Тыва чоннуң, характеринде бир онзагай чүүл—шагшаандан тура-ла шынчы чораанны. Тайгага, ховуга даа чүрттан турган кижи, неделя-даа, ай-даа иштинде өөнүн эжиин даштын ыыш-биле дээктен каап, ыран чорун баар турган. Ону шупту улус билир, ээзи чок өгже кымдаа кирбес чораан.

Кырган, инвалид кижини, өскүс арткан уруглу кагбаан. Кайы аймакка хамааржыры, ол аймак ыяан азыраар коллектаар, ыдыг чаңчылыг чораан.

Шаг-шаандан тура, чайлаар аргажок күүседир дүрүмнерлиг: кырганнарны, өскүстерни кыжырын каттырба, чеденместерге, согурларга эки чүве кылырын кылып, оларга дузалаш. Ядыы кижини өөнче каир, аштаан кижини чемгерин каг, доңган эжикин чылыктыр. Өске кижиниң халавын каттырба. Читкен чүвени тын алынза, дораан чарла, оон соонда бүзүрелди чаалап алыр сен.

Чээн алганынны ээзи уткужеге чедир кажан-даа узатпа.

Чаа чүве көргеш—амырава, эрги чүве көргеш —мунгарава. Эрте тур. Орнуң эт, одуң ода, шайын хайындыр. Шайың үстүн—бурангга сөгү. Тейле. Одуңну база чемгер. Төрээн черинге сөгүр, даштыгаар үнгеш, бургандан бүгү гореллериниң, ажыл-агыйынга эки-ни дилеп, шайыңны хүн үнер үүктеп эгелеп, ол бо талаларже чашкыла. Шай—эн үнелиг аалчы чемгерер чем. [illegible] эт чин олура, сөөктерни арыг кылдыр хемни-уругларың чараш болур. Шаза ширбээн, богун [illegible] аскынга, эрган чаңынга болбе — өгже ону дамчыштыр. Бугай чүве кирер.

С. ОНДАР.

■ *Уран чүүлдүң кижилери* ■

ҮНЕЛЕЛИН ЧААЛАП АЛГАН

Авазының чассыг оглу Даштыг-Тейге
Ада Дээрин, Ава Черин ачызында
Дываажаң дег Шеми хемге омак-хөглүг
Дырбыл челдиг богба мунуп, челзип өскен
Суртаал-оолдуң ажыл-ижип арат чонга
Суглук чокка тоожуп берейн, ажы-төлүм.

Кадар оттуг мәәстерлиг, кара хоолуг ховуларлыг, кодан малдың «Дываажаңы», оттуг-шыктыг Шеминин оглу, кызының аразындан шүүрелин үнгеш балет болгаш шии чечен чугааларның база бир шыырак күүседикчизи болган кижи Суртаал-оол Шагдырович Монгуш ол.

Шеминиң эге чада, Чадаананың чеди чыл школаларын чедиишкиниг доосказ, Кызылдың көдээ ажылагый техникумунуң агрономия салбырының сургуулу болган. Салым-чолунуң кыйгызы-биле хөгжүм-шин театрының чанынга ажыттынган хореография бөлүүнүг дакпырлап өөренип эгелээн. Күзелдигде күзүнгүзү чайыннап үнер. Тывага аалдан чораан танцы артистеринің сампарын көргеш, танцы-самга хандыкшылы дам барган.

Далай шериниң хүрээлеңин эрттирип турган үелеринде алган практиктиг мергежилиниң ачызында чаныс кел сал-ла хөгжүм-шин театрының эстрадалыг бөлүүнүң солизи болуп ажылдай берген. Ол үеде ажылдан турган эштери Осачева, Сапогова оларның доктаамал танцычы эжи апарган.

Танцычының мергежилиниң быжыкканының демдээ хоочун балетмейстер Сайхоо Оюнчуң тургусканы «Дамырак» база «Хам самын» тургузуп ойнааны болур. Кажан «хамның самынга» аялганы ССРЭ-ниң улустуң артизи, Тываның уран чогаалының алдаржаан ажылдакчызы Алексей Боктаевич Чыргал-оол бижээн. Ол аялга шыырак шин артизиниң ойнааны танцычының шимчээшкиннеринге философтуг утканы холбап, иштики сагыш-сеткилдиң ырызын, хөгжүм-биле шимчээшкиннериң каттышкан утка-шынарын көрүкчүге чедиреринге ужурдуганы көргускен.

Тыва чоннуң «Хамның самынга» сонуургалы бедик. Ук танцы сценадан дүшпес. Оны Бурят Республиканың, Якут-Саха Республиканың, Красноярск, Алтай крайларның, Моолдуц, Казахстанның, Москваның болгаш оон-даа өске көрүкчүлерни магадаткан.

Суртаал-оол (Сергей) Монгуш чүгле танцы артизи эвес, элээн хөй «Ынакшыл болгаш өжээн», «Хайыраан бот», «Кызыл үер», «Нева хемниң эриинге», «Феликс Кон», «Чүткүл», «Боттанган күзел» болгаш оон-даа өске шилерге киржип, ойнаан. А. Хуурактың «Ынакшыл болгаш өжээн» деп шизинге кол маадыр Шивит-оолду ойнап тура, каржы болгаш эвилек-эвилең, кажар болгаш ак сеткилдиг, шынчы, чечен-мергеп дээш дириг кижиниң амыдыралга ажыглаары чүүлдерин шынныы-биле көргүзүп, оорушку-маңнайны, ажыг-шүжүгү дараалаштыр ойнап, шүлүк чогаалын багай эвес деңнелге күүсеткен. Артистиң бо сагыш-сеткил кодүрлүүшкүннүг оюну оон кады ажылдап турганы эш-оорунуң деткимчезинин, аразында быжыг харылзаазының ачызында чедип алдынган.

Суртаал-оол Монгуштуң кажан концертке башкарыкчылап турар үезинде шоодугларны, каттырынчыг кожамыктарны, интермедияларны, кыска хемчээлдиг одуругларны, солун чугааларны нинти программаның утказынга дүүштүр ажылдап кылып, кириштирери кончуг таарымчалыг турган. Ол «Саян» ансамблиниң директору, филармонияның саң-хөө талазы-биле оралакчы директору болуп ажылдап чораан. Бо хүннерде профтехөөредилге черлериниң ыры болгаш танцы ансамблиниң удуртукчузу. Бо ансамбль Москва, Горький, Улан-Үдэ, Красноярск хоорайларга болган фестивальдарга лаурает атты чаалап алгылаан болгаш Кремльге болган ССРЭ-ниң профтехөөредилге черлериниң фестивалының түннел концертинге киришкеш келген. Бо хүннерде ансамбльдиң тургустунганындан бээр 20 чыл болган оюн демдеглеп эрттирип турар. А ансамбльдиң удуртукчузу С. Монгуш декабрь 16-да 40 чыл уран чогаалга бараан бооп келгенинин чоп мурнунга отчёттуг концертин эрттирериге белеткенип турар.

Иван ҚОМБУ.

Уран чүүлдүң хоочуну, режиссёр.

ТУРЦИЯЖЕ—АРГА-ДУРЖУЛГА СОЛЧУП...

Тыва Республиканың Культура яамызының шугумуби-биле бистиң республиканың культура ажылдакчылары декабрь 10-дан 17-ге чедир Турцияга барып, ол төрелаймак чонувустуң культуразы, уран чүүлү, улусчу чаңчылдары-биле таныжын чедер деп турар. Делегацияда Кызыл, Бии-Хем, Каа-Хем, Өвүр, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Тес-Хем кожуунларның культура килдистериниң эргелекчилери, Хову-Аксы Культура бажыңының директору база Чөөн-Хемчик кожуунда улусчу театрның кол режиссеру А. Ооржак олар кирип, республикавыстың культура амыдыралының талазы-биле арга-дуржулга солчулгазын кылыр.

(Бистиң корр).

Бир кичээлдиң сайгарылгазы

ТӨӨГҮ БИЛБЕСКЕ, ТӨӨРЭЭР

Чаштарны төлептиг кижилер кылдыр кижизидип өөредири башкы кижи бүрүзүнүң дорт хүлээлгези болганда, аразында демниг болуп, арга-дуржулгазын солчуп чоруурун ажыктыг. 13 чыл дургузунда ажылдааш, чедип алган арга-дуржулгам төөгү башкыларыга дуза болур ирги бе деп бодааш, бо чүүлдү бижип орарым бо.

Төөгү эртемги бир онзагай, солун эртемнериң бирээзи. Чоп аная эвес чугаалажыр: «Төөгү билбес — алдаар». Ынчангаш улуг орус чогаалчы Н. Чернышевскийниң «муң-муң эртемнерни билбейн чыткаш, эртемниг кижи боор болур, ынчалзадаа угааны сайзыраваан кижи төөгүге ынак эвес болур» дээнин амыдырал бадыткан турар болгай. Школага өөреникчилериң төөгүге сонуургалын канчаш чедип ап болурул, оларга быжыг билигни бээр дээш чүүү канчалза эки? Мен бодумнуң ажылымга өөреникчилериң сонуургалын чедип алырда, оларны бодаын, боттары ажылдаарыбиле кол черни янзы-бүрү карточкалар-биле ажылче, оюннарны ажыглаарыпче, чуруктар-биле ажылче, плакат-схемалар-биле, карталар-биле ажылче угландырын турар мен.

Төөгү башкызы чылдар-биле ажылды күштелдирип турган болуушкунну билиндирип ап болур. **Бирээде, ийи** аңгы картон саазыннарны алгаш, бирээзинге үени, өскезинге болуушкунну бижээш, ханка суп алыр мен. Ындыг карточкалар 4-6-даа боор болур. Оон соонда оларны холуп каапкаш, душдужунга шып тып салырын өөреникчилерден пегээр мен. Мээң бо чогаадын алганым карточкалар-биле колдуунда ортумак, кошкак өөредилгелиг өөреникчилер ажылдаар.

Ийиде, чылдарны, болуушкуннарны өөреникчилер билин алзын дээш, мен бир ханка өөреникчи бүрүзү өөренген чылдарын парлап бижээш, суп алырын пеген турар мен. Мен бодум базындыг хапты кылып алыр мен. Кичээлге болуушкунну адааш, «кажан болгаыл» деп айтырыгны салырымга, олар белеткен алганы карточкаларын көдүрерлер. Азы мен чыл бижээн карточкамны көдүрериме, өөреникчилер болуушкунну чугаалаар. Ындыг карточкаларны класс бүрүзүнге кылдыртын, кабинетте шыгжап ажыглап турар мен. Бо карточкалар өөреникчилериң төөгү болуушкуннарын сактып алырынга чугаа сайзырадырынга, үени шын билип алырынга дузалап турар.

Төөгү кичээлдериниге кол черни төөгүлүг терминнерни сактып алыры ээлээр. Бо талазы-биле мен кандыг арганы ажыглап турар мен? **Бирээде,** 6-7 класстың өөреникчилеринге оюн-лото хевирни чогаадын алган мен. Чижээлээрге, 6 класска бурунгу делегейниң төөгүзүнге элээн каш өөренген терминнерни карточкаларга бижээш, оон ортузунда одура кезин каантар мен:

ша	жын	му	мня
ид	ол	фа	раон

Оон холуп каапкаш ханка суккаш, өөреникчиден шын сөстерни айыткан үе иштинде (1 мин, 40 сек., 30 сек.) тургузун салырын пегээр мен. Кажан өөреникчи сөстерни тургузун алырга, карточканың артында бижээн «шажын деп үл?» дээн хевирниң айтыглаарынга улаштыр харылаар. Бо хар-назынның өөреникчилери мындыг оюн-лото хевирлиг терминнер-биле ажылды сонуургаар, дүргеп билип, сактып алыр.

Ийиде, төөгүлүг терминнерни билип алзын дээш, кичээлге өөреникчилериң билир терминнерни кыдыраашка бижиирип сумелээр мен. Оон соонда ол терминнер-биле бажыңынга кроссворд тургузуп эккээрин опаалгага берип турар мен. Бо ажылды ортумак-даа, кошкак-даа, шыырак-даа өөреникчилер билип алганы-биле кылын эккээр.

Үште, төөгү кичээлдериниге кошкак өөреникчилерге частырыглыг карточкаларны кылын алган ажыглап турар мен. Өөреникчилер частырыгны орус, тыва дылдар кичээлдериниге ышкаш кылдыр тывар. Бо ажылды кылып олура, кошкак өөреникчи оода ындыг термин бар дээрзин билип, сактын олурары-биле карточкаларны 6-11 класстарга чедир кылган мен. Ажыл түнелдиг чорду.

Дөртте, 6-11 класстарның өөреникчилеринге «Илчирбе» деп оюнну чугаадын, төөгүлүг терминнерни утпазын чедип ап турар мен. Оюнну башкы чижээлээрге, «.. — «хул» дээн сөс-биле эгелээр. Өөреникчилер уламчылап, «к» деп үжүктен эгелээн терминнерни (колония, капитал) адаар. Кайы өөреникчи термин билбес болдур, илчирбе үстүр. Бо оюнга эштериниң чылын калбас дээш, өөреникчилер дыка кызар. Оюн хөй терминнер сактып алырынга дузалаар. Төөгү кичээлдерингe бир улуг ажылды төөгүлүг маадырларны өөреникчилерге таныштырары, билиндирери, оларның чедер-четпес чүүлдерин тодарадыры, кижизидилге айтырыынга ол маадырларны ажыглаары болур. Ындыг маадырлар хөй, ынчангаш олар-биле мен канчаар ажылдап турар мен?

Бирээде, маадырның чуруун кезип алыр мен. Картонга чыпшыргаш, «Кымыл ол, оон дугайында бижи, азы чугаала» деп онаалганы берип турар мен. Ындыг чурук-карточка маадырны карак-биле таныш, сактып алырынга дузалыг дээрзин ажылым бадыткан турар.

Ийиде, маадырның чуруу чок болза, оон аажы-чаңын, кандыг-бир ажыл-херээн көргүскен үзүндүү база-ла карточкага бижээш, бүгү класска помчааш, «Кымыл ол?» деп айтырар мен. Ындыг карточкалар маадырны өскелер-биле солуазынга, опу ыяк сактып алырынга өөреникчиге дузалаар. Ындыг хевириниң карточказын класс бүрүзү маадырларга хамаарыштыр ап болур.

Үште, 9-11 класстарның өөреникчилеринге маадырларга хамаарыштыр аас журналын эрттирери солун. Бо чаа хевириниң кичээлинге өөреникчилер маадырга хамаарыштыр альбомну кылын, оон дугайында материалды аңаа чыын каары дыка үретүңнелдиг. Аас журналдың арын бүрүзүн бир маадырга тураскаадын ажыдары.

Дөртте, төөгүлүг маадырларга, орус, тыва чогаал кичээлдериниге ышкаш бичии чогаадыгны бижидип турар мен. Чижээлээрге, 11 класска «Н. С. Хрущев, оон ажылхерээ, чедер-четпес талалары» дээн хевирлиг. Чогаадыгны опаалгага берип база болур. Бүгү ажылдарны кичээлге помчуур, өөреникчиниң үзел-бодалы, чедер-четпес аажы-чаңы, ажыл-херектн тодарадырынга бо ажыл дыка идиглиг чорду.

Беште, төөгү кичээлдериниге өөренген маадырларга хамаарыштыр тускай альбомнапкаларны кылыры ажыктыг. Ол папкага, чижээлээрге, «Л. И. Брежнев», оон дугайында бүгү тыптыр материалдар чыгдынар. Опу чылдан чылче чыырга, кичээлге ажыглаары солун, өөреникчилер бо көргүзүг материалдарын чыырынга албан киржир апаар.

Төөгү кичээлдериниге янзы-бүрү чурттарны өөренир болгай, оларны билип алыдугларны, каттырынчыг кожамыктарны, интермедияларны, кыска хемчээлдиг одуругларны, солун чугааларны нинти программаның утказынга дүүштүр ажылдап кылып, кириштирери кончуг таарымчалыг турган. Ол «Саян» ансамблиниң директору, филармонияның саң-хөө талазы-биле оралакчы директору болуп ажылдап чораан. Бо хүннерде профтехөөредилге черлериниң ыры болгаш танцы ансамблиниң удуртукчузу. Бо ансамбль Москва, Горький, Улан-Үдэ, Красноярск хоорайларга болган фестивальдарга лаурает атты чаалап алгылаан болгаш Кремльге болган ССРЭ-ниң профтехөөредилге черлериниң фестивалының түннел концертинге киришкеш келген. Бо хүннерде ансамбльдиң тургустунганындан бээр 20 чыл болган оюн демдеглеп эрттирип турар. А ансамбльдиң удуртукчузу С. Монгуш декабрь 16-да 40 чыл уран чогаалга бараан бооп келгенинин чоп мурнунга отчёттуг концертин эрттирериге белеткенип турар.

Иван ҚОМБУ.

Уран чүүлдүң хоочуну, режиссёр.

ЧАЛЫЫ, ЧАРАШ КЫСТАРЫВЫС

Самнап-ойнап үнүп келир
Чалыы чараш кыстарывыс
Қады ойнап-хөглээринче
Қаткы-хөглүг чалай бээрлер.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

Чарлалдар бюрозу

САДЫП АЛЫКЧЫЛАРГА

«СЕЛЕНДЖА» магазин дараазында бараанларны садып алыкчыларга сүмелеп турар:

— школачы оолдарга 30-38 хемчээлдиг костюмнер;

— бичии уругларга 30-34 хемчээлдиг трикотаж костюмнер;

— чаа төрүттүнген уругларга хеп аймаа, өртээ 12 мун рубль;

— элээди оолдарга 23-24 хемчээлдиг «Афганки» деп кышкы сапыктар;

— Ада-чурт бүдүрүлгезинин механиктиг шактары: эр, херээжен улуска, бичии уругларга;

— баш дүгүн, дүк будуур будуктар: алды өннүг.

Магазиннин адреси: Кызыл хоорай, Бухтуев кудумчузунуң № 1 бажың. «Аэрофлот агентилели» деп автобус доктаар чер. Магазин эртенгинин 9 шактан 17 шакка чедир чапсар чокка ажылдаар.

КИНО

ДЕКАБРЬ 14-те

«НАЙЫРАЛ»: «Улчуушкун» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 12.30, 15.00, 17.30. Видеозалга: «Хана» (Индия, 2 сериялыг) 10.30, 12.30, 16.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Албыстыг чолаачылар» 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Коктейль» 14.30, 16.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Деннис-хилиндектекчи» (АКШ) 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң эргим ынак ававыс Александра Чамдаловна **СОЯН-ООЛ** 1994 чылдың декабрь 15-те 60 харлаар. Ававыс 39 чыл дургузунда Каа-Хем, Тес-Хем, Өвүр, Барыын-Хемчик, Тожу, Эрзин кожуунларның школаларынга ажылдап келген. Ававыс болза «Күш-ажылдың хоочуну» медальдың, «ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң улус ооредилгезинин тергиини» деп хөрек демдектериниң эдилекчизи кижи. Ававыс ажылынга болгаш ажы-төлүнге негелделиг. Ол кончуг тура-соруктуг, уран арга-мергежилдиг, омак-хөглүг. Ававыс 2 оолдун, бир кыстың ынак иезин.

Ававыска ам-даа үр чурттаганы, кадык-чаагай болгаш өөрүшкүлүг чоруурун «Шын» солунну дамчыштыр күзеп тур бис.

Өөнүң ээзи, уруглары болгаш уругларының ажы-төлү.

Бистиң ынак ачавыс **Анай-оол Сендиевич** декабрь 15-те 55, а эргим ававыс **Зоолмаа Самбууевна ДОПЧУТТАР** декабрь 25-те 47 харлаарлар. Олар Эрзин кожуунуң Мөрен сумузунда ак сеткилдиг ажылдап, чурттап чоруурлар.

Чеди уругнуң ынак ада-иези, дөрт чаптанчыг чаштарның хайыралыг кырган-ава-ачазы. Ынак ававыска, ачавыска, төрүттүнген хүннерин таварыштыр чүрээмнин ханызындан изиг байырны чедирбишаан, ажыл-ижинге чаа-чаа чедиишкиннерни, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежиктн, уруглары бистерниң аразынга ам-даа үр чылларда кадык чаагай чурттаарын күзедим.

Кызылда уруу Тамарадан.

Бистиң акывыс **Оюн-оол ЧАМЗЫРАЙ** «Октябрь 30 чылы» совхозта кызымаккай ажылдап чоруур. Оон мергежили — тудугжу. Бистиң суурда акывыстың холу дегбээн тудуг-даа чок. Ол 4 кыстың, бир оолдуң адазы. ийи чаштарның ынак кырган-ачазы. Ол чуртталганың белеп эвес оруунче бисти үндүрүп, арга-сүмезин кадып келген.

Ынчангаш акывыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр кол-ла чүве быжыг кадыкшылды, ажыл-ижинге өг-бүлезинге экини күзедивис. Акывыска бо шүлүктү бараалгадып тур бис:

50 харга четсиңзе-даа,
Биеэги-ле чаңын хевээр.
Бөдүүн ишчи акывыска
Байыр тудуп, черге чедир мөгейдивис!

Дуңмалары Биче-оол, Чечек, Толя, Марина, Витя, Фаина, Толя, Наташа, Адыгжы, Чойгана.

ӨӨРЕДИЛГЕ ТӨВҮ ЧАЛАП ТУРАР

«Прогресс» («Депшилге») деп өөредилге төвү секретарь-херек эмгелекчизинге, чүң ээрер мергежилге, тыва дылга өөредир кичээлдерни 1994 чылдың декабрь 20-де хүндүскүнүн 14 шакта эгелээрин чарлап турар.

Бедик мергежилдиг мал эмчизи азырал амытаннарга эмчи дузазын база көргүзер.

Өөредилге төвүнүң адреси: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 35. Амыдырал хандырылга бажыңы, 5 каът, кирер эжин артында. Телефону 3-56-64.

САЙЫТ ОРАЛАКЧЫЛАРЫНЫҢ КОНКУРУЗУН ЧАРЛААН

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыдының оралакчыларының бүрүн эрге-хүлээлгелериниң хуусаазы доозулганы-биле холбаштыр оон дараазында оралакчыларының албан-дужаалдарынга конкурсту чарлаан:

— экономика талазы-биле,
— аъш-чем болгаш болбаазырадып кылыр үлетпүр талазы-биле,
— мал ажылының талазы-биле,
— үнүш ажылының талазы-биле,
— тудуг талазы-биле,
— механизация болгаш электрофикация талазы-биле.

Конкурска киржир дугайында билдириишкиннерни бо чылдың декабрь 20-ге чедир ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызынга эккээр азы дараазында телефоннарны дамчыштыр киирер: 3-30-60, 3-00-45, 3-41-44, 3-12-64., 3-10-04.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң оглувус Вадим Михайлович Монгушту сөөлгү орукче үдээринге дузалажын киришкен Хандагайтының чонунга, башкыларынга, өөреникчилерине, орук-тудуг септелге участогунуң, эмнелге болгаш культура албан черлериниң коллективтеринге, музыка школазының башкыларынга, Кызылдың башкы институдунуң төөгү факультединиң студентилеринге, чаңгыс классчыларынга, Тес-Хемден келген хадуцма чонга, бүгү төрелдеривиске четтиргенивисти солун дамчыштыр ылергейлеп тур бис.

Төрелдериниден.

ИНВЕСТИЦИЯ КОМПАНИЯЗЫ

ХОПЁР

Акцияларын өртек-үнези
1994 чылдың декабрь 13-те

		садып алыры	садары
АХАН	«Хопёр-Негоциант»	5372	5300
АХАН	«Хопёр-Классик»	863	785
АХАН	«Хопёр-Гарант»	3560	3500

Массалыг информация чепсектеринге акциялар садарының дугайында информация — вторник болгаш пятница бүрүзүнде!

Акцияларны дараазында адрестен садып ап болур силер: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 35, Амыдырал хандырылга бажыңы, 3-кү каът, тел. 2-61-56.

АГААР

Республикага көжүп турар булуттаар, хар чагбас, соңгубарыын үүктен хаттың күжү кошкак болур.

Агаарның температуразы хүндүс 24-27, дүне 37-42, а чамдык районнарга хүндүс 17-22, дүне 27-32 градус чедир соор.

Кызылга хар чагбас, Соңгубарыын үүктен хаттың күжү кошкак болур. Агаарның температуразы хүндүс 27-29, дүне 38-41 градус чедир соор.

Ийиги хевириин агаары, кадыы кошкак кижилерге таарымчалыг хүн болур.

...ыл хоорай Красноармейская 100 Индек. 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Гургузукчулары ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ІЭЭДІ ХУРАЛЫ ТАЗАА БОЛГАШ ОЛУННУ... КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ. Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19, 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кедээ ажыл-агый 3-36-82, 3-34-57; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-37-11; эчулга — 3-34-39, 3-34-93; хагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; хидуукчулер — 2-27-41; солун келбейн баргада — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганын, медээлернин хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш эске-даа фактылары дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединин типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделда 5 катап үнер. Хемчээль 2 парлалга амазы. Тиражы—14596. Индекс 54240. Чагыг № 35—258.